

Установа адукацыі
«Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»
Кафедра агульнаадукацыйных дысцыплін і методык іх выкладання

Г.М. Канцавая

БЕЛАРУСКАЯ МОВА: МАРФЕМІКА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ

Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў псіхалага-педагагічнага факультэта
спецыяльнасці 1-01 02 01 «Пачатковая адукацыя»

Брэст
БрДУ імя А.С. Пушкіна
2018

Начало

Содержание

Страница 1 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.411.3
К 19

Рэцэнзенты:

УА «Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт»,
кафедра філалогіі

дацэнт кафедры беларускай філалогіі
УА «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт
Л.І. Яўдошына

К 19 **Канцавая, Г.М.** Беларуская мова : Марфеміка. Словаўтварэнне: электронны вуч.-мет. комплекс для студ. псіхол.-пед. фак. спецыяльнасці 1-01 02 01 «Пачатковая адукацыя» / Г.М. Канцавая ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2018. – 165 с.

Вучэбна-метадычны комплекс змяшчае тэарэтычны матэрыял, планы практычных заняткаў, практыкаванні для самастойнага выканання, пытанні да экзамену, прапанаваны заданні для кантрольнай працы, інтэрактыўныя тэсты для кантролю і самаправеркі ведаў.

Вучэбна-метадычны комплекс адрасаваны студэнтам спецыяльнасці 1- 01 02 01 «Пачатковае навучанне» дзённай і завочнай формаў атрымання адукацыі.

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.411.3

Начало

Содержание

Страница 2 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА	4
Тэарэтычны раздзел	7
Марфеміка	7
Словаўтварэнне	36
Практычны раздзел	60
Практычныя заняткі № 1–2	60
Практычныя заняткі № 3	62
Практычныя заняткі № 4	63
Практыкаванні для самастойнага выканання	64
Раздзел кантролю ведаў	144
Тэст па раздзеле «Марфеміка»	144
Тэст па раздзеле «Словаўтварэнне»	145
Кантрольны тэст	146
Кантрольная праца	147
Пытанні да экзамену	148
Дапаможны раздзел	150
Выпіска з вучэбнай праграмы	150
Спіс літаратуры	152
Гласарый	154
Прэзентацыі	165

Начало

Содержание

Страница 3 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Электронны вучэбна-метадычны комплекс (ЭВМК) па дысцыпліне «Беларуская мова» (раздзелы «Марфеміка» і «Словаўтварэнне»), з'яўляючыся інфармацыйным адукацыйным рэсурсам, прызначаным для рэалізацыі патрэб адукацыйнай праграмы і стандарта спецыяльнасці 1-01 02 01 «Пачатковая адукацыя», забяспечвае ўмовы для эфектыўнай самастойнай работы студэнтаў праз аб'яднанне ўсіх неабходных вучэбных і вучэбна-метадычных матэрыялаў.

ЭВМК мае сістэмны характар: вырашае задачу бесперапыннай адукацыі, абавіраецца на веды і навыкі, набытыя ў школе, актуалізуе і істотна ўзбагачае іх фактычным матэрыялам, арыентуецца на фарміраванне прафесійнай кампетэнтнасці будучых настаўнікаў пачатковых класаў.

Мэта ЭВМК – стварыць умовы для найбольш эфектыўнай рэалізацыі патрабаванняў вучэбнай праграмы «Беларуская мова» (раздзелы «Марфеміка» і «Словаўтварэнне») для спецыяльнасці «Пачатковая адукацыя» і адпаведнага адукацыйнага стандарта вышэйшай адукацыі.

Асноўныя задачы ЭВМК:

- павышэнне якасці падрыхтоўкі студэнтаў дзённай і завочнай формаў атрымання вышэйшай адукацыі спецыяльнасці 1-01 02 01 «Пачатковая адукацыя»;
- арганізацыя эфектыўнай самастойнай працы студэнтаў па засваенні раздзелаў «Марфеміка» і «Словаўтварэнне» праз укараненне ў адукацыйны працэс сучасных тэхналогій навучання;
- фарміраванне інфармацыйна-камунікатыўнага асяроддзя для ўдзельнікаў адукацыйнага працэсу праз выкарыстанне сучасных камп'ютарных тэхналогій.

ЭВМК уключае:

- тэарэтычны раздзел (канспекты лекцый па раздзелах «Марфеміка» і «Словаўтварэнне» вучэбнай дысцыпліны «Беларуская мова», якія ахопліваюць увесь спектр пытанняў, на якіх трэба засяродзіць увагу пры вывучэнні марфемнай будовы слова і словаўтварэння);

[Начало](#)[Содержание](#)[Страница 4 из 165](#)[Назад](#)[На весь экран](#)[Закрыть](#)

– практычны раздзел (прыкладная тэматыка практычных заняткаў, практыкаванні, якія могуць быць выкарыстаны як на практычных занятках, так і ў працэсе самастойнай работы і змест якіх накіраваны на практычнае засваенне тэарэтычных палажэнняў, на развіццё навыкаў самастойнага аналізу моўных фактаў, адпрацоўку навыкаў марфемнага і словаўтваральнага аналізу);

– раздзел кантролю ведаў (праверачныя і кантрольны тэсты, варыянт кантрольнай працы, пытанні да экзамену);

– дапаможны раздзел (выпіска з тыпавай праграмы, спіс літаратуры, гласарый па раздзелах «Марфеміка» і «Словаўтварэнне», прэзентацыі).

Вывучэнне раздзелаў «Марфеміка» і «Словаўтварэнне» ставіць сваёй задачай авалоданне лінгвістычнай тэорыяй па марфеміцы і словаўтварэнні, выпрацоўку ўмення аналізаваць марфемную і словаўтваральную структуру лексічных адзінак і садзейнічанне паляпшэнню якасці арфаграфічных уменняў і навыкаў студэнтаў, імкненню да самастойнага назапашвання ведаў.

Мэта вывучэння раздзелаў «Марфеміка» і «Словаўтварэнне» – садзейнічаць азнаямленню студэнтаў з асноўнымі звесткамі па тэорыі марфемікі і словаўтварэння, прынцыпамі марфемнага і словаўтваральнага аналізу слоў у беларускай мове.

У працэсе вывучэння марфемікі і словаўтварэння студэнты павінны *ведаць*:

– асноўныя паняцці, якія характарызуюць сістэму і структуру словаўтваральнага ўзроўню;

– асноўныя проблемныя пытанні, звязаныя з марфемным і словаўтваральным аналізам слоў;

– тыпалогію адзінак марфемікі і словаўтварэння, іх значэнні і функцыі;

– азначэнні паняццяў марфемікі і словаўтварэння;

– істотныя прыметы марфеміка-словаўтваральных з’яў;

– спосабы форма-і словаўтварэння;

Начало

Содержание

Страница 5 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

ўмець:

- адрозніваць марфемы ў слове, выдзяляць іх і тлумачыць;
- адрозніваць формаўтварэнне і словаўтварэнне;
- вызначаць значэнне службовых і каранёвых марфем;
- вызначаць гістарычныя змены, якія адбыліся ў слове, і тлумачыць іх прычыны;
- вызначаць спосабы ўтварэння слоў;
- выкарыстоўваць вытворныя словы і формы слоў у маўленні;
- праводзіць марфемны і словаўтваральны аналізы слоў;
- карыстацца марфемнымі і словаўтваральнымі слоўнікамі;
- разбірацца ў асаблівасцях утварэння слоў, якія адносяцца да розных часцін

мовы.

валодаць:

- навыкамі марфемнага, словаўтваральнага і этымалагічнага аналізу;
- уменнем выкарыстоўваць атрыманыя веды ў практыцы выкладання беларускай мовы ў пачатковай школе.

Рэкамендацыі па арганізацыі работы з ЭВМК. ЭВМК садзейнічае эфектыўнай самастойнай рабоце студэнтаў па засваенні вучэбнага матэрыялу. Комплекс рэкамендуецца выкарыстоўваць для паглыбленага вывучэння лекцыйных тэм, для пошуку даведачнай інфармацыі, для падрыхтоўкі да практычных заняткаў і экзамену.

Начало

Содержание

Страница 6 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Тэарэтычны раздзел

Марфеміка

1. Паняцце марфемы
2. Аснова слова і канчатак
3. Корань і афіксы
4. Змены ў марфемнай структуры слова
5. Марфемны і этымалагічны аналіз

Начало

Содержание

Страница 7 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

1. Паняцце марфемы

Слова – асноўная адзінка мовы, якая складаецца не толькі з гукаў і складоў, якія непасрэдна не звязаны са значэннем слова, але і з такіх структурных частак, якія характарызуюцца наяўнасцю пэўнага значэння – лексічнага ці граматычнага. Напрыклад, слова *кавуновы* складаецца з трох значымых частак:

- 1) *кавун*- (выражае асноўнае значэнне гэтага слова 'круглы сакавіты плод з салодкай мякаццю чырвонага колеру');
- 2) *-ов*- – 'які мае адносіны да кавуна';
- 3) *-ы* – граматычныя значэнні мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону прыметніка. Значымыя часткі слова, якія ў ім вылучаюцца, называюцца марфемамі.

М а р ф е м а – мінімальны структурны кампанент слова, які нельга падзяліць на больш дробныя значымыя часткі, якія б мелі значэнне. Марфема – гэта частка слова, якая выражае лексічнае або граматычнае значэнне; напрыклад: *гнезд-ав-ы, жур-б-от-н-асць-□, лір-ыч-н-а, пад-ня-ва-ць*.

Яна характарызуецца наступнымі асаблівасцямі:

- паўтаральнасцю (многія марфемы паўтараюцца ў розных словах і словаформах;
- значымасцю (марфема з'яўляецца носьбітам пэўнага значэння);
- непадзельнасцю (марфема з'яўляецца мінімальнай значымай адзінкай);
- абстрактнасцю (марфема адносіцца да адзінак мовы, у маўленні марфема прадстаўлена ў выглядзе сваіх разнавіднасцяў – морфаў).

Да марфем адносяцца карань і **афіксы**: прыстаўка (прэфікс), суфікс, канчатак (флексія), постфікс, інтэрфікс (злучальны афікс). Марфемы ў слове размяшчаны ў пэўным парадку. У слове можа быць як адна (*куды, там, метро, кіно*), так і некалькі марфем (*жы-цц-я-рад-ас-н-ы, пад-румянь-ва-ц-ца, мас-ав-асць-□, пыт-а-льн-ік-□*).

Начало

Содержание

Страница 8 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Вилучаюцца марфемы ў слове шляхам дваінога супастаўлення:

а) з роднаснымі словамі;

б) з аднаструктурнымі словамі. Напрыклад, у слове *гаманлівы* вилучаюцца марфемы *гаман-лів-ы*, зыходзячы з таго, што першая марфема паўтараецца ў аднакарэнных словах (*гоман, гаманіць, гамонка*), другая – у структурна аднатышных словах *сарамлівы, сумятлівы, шумлівы*. З усіх тыпаў марфем толькі карань выступае як абавязковая частка слова, усе іншыя марфемы факультатыўныя.

Марфемы характарызуюцца тым, што ім уласціва пэўнае значэнне. Гэтым яны адрозніваюцца ад гукаў і складоў, якія ніякіх значэнняў не выражаюць. Адрозніваюцца марфемы і ад слоў. Словы могуць адносна свабодна спалучацца адно з адным, а марфемы асобна не ўжываюцца і вилучаюцца толькі ў складзе слова: *пад-до-след-н-ы, сюжэт-н-ы, за-меш-ва-ць, за-ман-лів-ы, вы-чарп-а-льн-ы, да-мойл-ен-асц-ю, музыч-н-а*.

Марфемы складаюцца з гукаў, аднак адна і тая ж марфема можа мець розны гукавы склад. Разнавіднасці марфемы, якія маюць тоеснае значэнне, агульнае паходжанне і адлюстроўваюць яе вар'іраванне ў плане выражэння, называюцца в а р ы я н т а м і марфемы, ці м о р ф а м і: *бераг-, бераж-, бярэж-, бераз-, бярэжж-, (берагі, беражок, прыбярэжны, на беразе, узбярэжжа)*. Варыянты марфемы выяўляюцца ў формах слова ці ў роднасных словах і ўзніклі ў выніку пазіцыйных і гістарычных чаргаванняў зычных і галосных гукаў: *высыхаць, сухі, высушыць; загубіць, загублены; весяліцца, вясёлка, вяселле; крыжлівы, крычаць; прасіць, прашу, просіць, выпрошваць; затрата, затраціць, затрачваць; ламаць, ламлю, ломіш; нага, назе, ножачка, ногі, нажны*.

У мове ёсць гукавыя варыянты не толькі караня, але і іншых марфем, напрыклад, прыставак *аб-, аба-:* *абвясціць, абазначыць; з-, с-, са-:* *здзівіць, спужаць, сабраць; раз-, рас-, раза-:* *разламаць, распрацаваць, разагнуць; у-,*

Начало

Содержание

Страница 9 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

ува-: *уцаніць, уваходзіць; пад-, пада-:* *падкапаць, падаспець; ад-, ада-:* *аднесці, адазваць; над-, нада-:* *надтачыць, надарваць і інш.* Ва ўсіх групах прыкладаў – фанетычныя варыянты адной прыстаўкі. Ужыванне іх залежыць ад пачатковых гукаў кораня: перад звонкімі і санорнымі ўжываюцца прыстаўкі **з-, уз-, раз-, без-(бяз-):** *зrabіць, узварухнуць, разнесці, бяздымны*, а перад глухімі – **с-, ус-, рас-, бес-(бяс-):** *спілаваць, усклікнуць, растуліць, бясколерны; спісаць, успомніць, раскінуць, бяскрайні*; перад збегам зычных з’яўляецца беглы гук [a]: *разамкнуць, абарваць, падагнуцца, узарвацца, саткаць, разагнацца.*

Сустракаюцца і варыянты суфіксаў; напрыклад, **-ок-(-ак-, -ёк-), -к-:** *сняжок – сняжку, дзянёк – дзянька, ласунак – ласунку; -ва-, -ыва-, -іва-:* *абдумваць, праветрываць, падтрымліваць.*

У некаторых склонавых формах назіраюцца варыянты канчаткаў. Напрыклад, у творным склоне назоўнікаў і прыметнікаў жаночага роду ўжываюцца варыянтныя канчаткі **-ой(-ою), -ай(-аю), -ёй(-ёю), -яй (-яю):** *мяжой (мяжою), ручайнай (ручайнаю), зямлёй (зямлёю), вішняй (вішняю), маладой (маладою), летняй (летняю);* у назоўным і вінавальным склонах назоўнікаў ніякага роду, якія абазначаюць назвы маладых істот, – варыянты канчатка **-я(-ё):** *зубраня (зубранё), ласяня (ласянё), сланяня (сланянё);* у родным склоне прыметнікаў жаночага роду – варыянты канчаткаў **-ой(-оe), -ай(-ae), -яй (-яe):** *дарагой (дарагое) радзімы, роднай (роднаe) нівы, вясенняй (вясенняe) ночкі.*

Варыянты марфем бываюць двух тыпаў. Адны з іх не могуць узаемазамяняцца ў слове і залежаць ад пазіцыі, ад змен галосных і зычных гукаў (*гарад-ы, (у) горадз-е, гарадж-анін*). Другія не залежаць ад пазіцыі ў слове і могуць свабодна ўзаемазамяняцца (*прыгожай песняй і прыгожася песняю, роднай зямлі і роднаe зямлі, прыйшлі з табой і прыйшлі з табою*).

Марфемы адрозніваюцца паводле шэрагу прымет.

Паводле ролі і месца ў слове, характару значэння марфемы падзяляюцца на дзве групы: 1) каранёвыя і 2) некаранёвыя, ці афіксальныя.

Начало

Содержание

Страница 10 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

К а р а н ё в а я марфема (корань слова) – гэта галоўная (абавязковая) частка слова, якая заключае ў сабе асноўны элемент лексічнага значэння слова. Слова можа складацца толькі з кораня: *тут, там, дзе, я, кашто, таксі, бэж*.

А ф і к с а л ь н ы я марфемы – неабавязковыя часткі слова. Яны ў адных словах могуць быць, а ў іншых могуць адсутнічаць: *гар-а, гар-ыст-ы, гор-н-ы, уз-гор-ак-□*. У слове такія марфемы выконваюць службовую ролю: удакладняюць значэнне кораня, служаць для выражэння граматычных значэнняў слова.

Да службовых марфем належаць канчатак і афіксы. А ф і к с ы ўваходзяць у склад асновы, прымацоўваюцца да каранёвай марфемы непасрэдна ці праз іншыя афіксы: *за-позн-ен-асць-□, кадр-ав-ы, мудр-агель-ств-а, пейзаж-н-ы*. З боку структуры афіксальныя марфемы адрозніваюцца ад каранёвых тым, што яны, як правіла, паўтараюцца ў складзе розных слоў і больш часта ўжываюцца ў маўленні (*грыбны, жытні, карнізны, кухня, мужнець*), чым каранёвыя, якія могуць быць і непаўтаральнымі (*пюрэ, рагу, бюро*).

У залежнасці ад ролі ў складзе слова марфемы падзяляюцца на дзве групы: рэляцыйныя і дэрывацыйныя.

Р э л я ц ы й н ы я (словазменныя) марфемы – гэта граматычныя афіксы, якія паказваюць на адносіны паміж словамі ў словазлучэнні ці сказе. Такімі афіксамі з’яўляюцца канчаткі (*Засмяялася ў небе сонейка і пачало прамянямі лічыць на стрэхах ледзяшы. (В. Кастручын)*).

Д э р ы в а ц ы й н ы я (словаўтваральныя) марфемы – гэта такія афіксы, якія ўдакладняюць і канкрэтызуюць значэнне кораня. Да іх адносяцца прыстаўкі, суфіксы, постфіксы.

Паводле паходжання марфемы падзяляюцца на ўласныя і запазычаныя. Запазычанымі могуць быць як каранёвыя (*агент, эцюд, эстэт, экран*), так і афіксальныя (*антынародны, ультрагук, контрдзеянне; лістаж)* марфемы. І толькі не існуе ў беларускай мове запазычаных канчаткаў.

[Начало](#)[Содержание](#)[Страница 11 из 165](#)[Назад](#)[На весь экран](#)[Закрыть](#)

Паводле частотнасці ўжывання марфемы бываюць рэгулярныя і нерэгулярныя.

Рэгулярныя марфемы ўжываюцца ў вялікай колькасці слоў, і словы гэтыя заўсёды аб'ядноўваюцца ў заканамерныя рады (словаўтваральныя або формаўтваральныя мадэлі). Напрыклад: *сталы, вучні, лугі, хаты, дамы, палі* і г. д. (канчатак *-і(-ы)* ўтварае форму множнага ліку); *гарошына, саломіна, лазіна* і г. д. (суфікс *-ын-(-ін-)* надае словам значэнне адзінкавасці).

Нерэгулярныя марфемы спалучаюцца з нязначнай колькасцю асноў. Для слоў з такой марфемай не характэрна ўтварэнне заканамерных радоў. Напрыклад, нерэгулярны канчатак *-м* у 1-й асобе адзіночнага ліку маюць толькі нетэматычныя дзеясловы *есці* і *даць* (*е-м, да-м*); у 2-й і 3-й асобах гэтых дзеясловаў таксама нерэгулярныя канчаткі *-сі* (*я-сі, да-сі*); *-сць* (*е-сць, да-сць*).

Паводле здольнасці ўтвараць новыя словы ў сучаснай мове афіксы падзяляюцца на **прадуктыўныя**, якія і сёння ўтвараюць новыя словы, і **непрадуктыўныя**, якія новых слоў сёння не ўтвараюць: *просьба, носьбіт, найміт, прашчур*. Нерэгулярныя афіксы заўсёды непрадуктыўныя, а рэгулярныя могуць быць і прадуктыўнымі і непрадуктыўнымі.

Па семантычных адносінах паміж сабой марфемы бываюць сінанімічнымі, аманімічнымі, антанімічнымі, мнагазначнымі.

Сінанімічныя марфемы – гэта тыя марфемы, якія маюць розны гукавы склад, але адно і тое ж словаўтваральнае значэнне. Напрыклад, суфіксы *-нн-, -енн-, -ж-* характарызуюцца значэннем працэсу (*рэзанне, збіранне, рэзка*); са значэннем дзейнай асобы выкарыстоўваюцца суфіксы *-шчык, -ыст(-іст), -чык, -льнік, -нік* і інш. (*барабаншчык, гітарыст, цымбаліст, грузчык, выхавальнік, вартайнік*); са значэннем адцягненай прыметы ўжываюцца суфіксы *-ізн-, асць, -от-, -ын-* (*круцізна, адказнасць, маржота, гарачыня*); суфіксы *-от-, -няк, -нік, -і-* характарызуюцца значэннем зборнасці (*лістота, дубняк, сасоннік, звяр'[-і-о]*).

Начало

Содержание

Страница 12 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

А м а н і м і ч н и я марфемы – гэта такія марфемы, якія супадаюць па форме, але маюць розныя значэнні. Аманімічнымі могуць быць: прыстаўкі (**па**ехаць – **па**абапал; **пад**група – **пад**біць, **на**вокал – **на**грузіць); суфіксы (**асенні** – **лыж**ня; **трактарыст** – **гарыст**ы; **барані́на** – **бабулі́на**, **каця́ня** – **ледзя́ны**, **сямёра** – **гастралё́р**, **тайна** – **мучны**, **шахі́ня** – **лісі́ны**, **майстэ́рня** – **лясны**, **дзе́сны** – **песня́**); карані (**віно** – **віна**, **пера́нос** – **носі́к**, **бара́наванне** – **бара́нчык**, **ра́нак** – **ра́ніць**, **касава́ты** – **касаві́ца**, **кыва́яны** – **кыві́ць**, **са́нны** – **санлі́вы**, **страха́р** – **страха́та**, **ваза** – **вазі́ць**, **гада́ць** – **гада́вы**); канчаткі (**тры** – **добры** – **сыны**; **бегу́** – **снегу́** – **бязрозу́**; **бязроза́й** – **бела́й**; **у́се** – **поле** – **нясе́**; **жыццё́ю** – **пяццё́ю**; **малады́мі** – **кожны́мі** – **чацвяры́мі**).

А н т а н і м і ч н и я марфемы – гэта такія марфемы, якія маюць процілеглыя словаўтваральныя значэнні. Антанімічнымі з’яўляюцца як прыстаўкі (**у**вайсці – **вы**йсці, **пры**біць – **ад**біць, **пад’еха́ць** – **ад**’еха́ць), так і суфіксы (**ручка** – **ручы́шча**, **домі́к** – **дамі́на**).

М н а г а з н а ч н и я марфемы – гэта такія марфемы, якія служаць для дэталізацыі значэння канкрэтнага слова ў словах з рознай, хоць і блізкай семантыкай. Напрыклад, суфікс **-льнік-** абазначае: 1) асобу, якая выконвае дзеянне, што названа ўтваральным словам: **наведва́льнік**; 2) прадмет ці прыладу, прызначаныя для выканання дзеяння, названага ўтваральным словам: **халадзі́льнік**. Прыстаўка **па-** мае наступныя значэнні: 1) пачаць дзеянне, названае ўтваральным словам: **пабегчы́**; 2) ажыццявіць дзеянне, названае ўтваральным словам, на працягу некаторага часу: **паапладзі́раваць**; 3) ажыццявіць дзеянне ў нязначнай меры: **пакры́ціць**.

[Начало](#)[Содержание](#)[Страница 13 из 165](#)[Назад](#)[На весь экран](#)[Закрыть](#)

2. Аснова слова і канчатак

У мове ёсць як словы нязменныя (*добра, тут, нельга, сабраўшыся, весела, пано, міс, беж*), так і словы, якія скланяюцца або спрагаюцца (*хата, луг, чытаюць, з'ява, другі, нейкі, усміхаецца, прыгожы, пяць, шасцёра*). У тых словах, якія маюць формы словазмянення, вылучаецца дзве часткі – аснова і канчатак. А с н о в а – частка слова без канчатка, у якой заключана індывідуальнае лексічнае значэнне слова: *прыдарожн-ы – прыдарожн-ага – прыдарожн-аму, прыдарожн-ым; напіш-у – напіш-аш – напіш-а – напіш-уць*.

Па колькасці каранёў, якія уваходзяць у склад асновы, вылучаюцца простыя і складаныя асновы.

П р о с т ы я асновы маюць у сваім складзе адну каранёвую марфему: *сумеснасць, тайком, чарніца*, а с к л а д а н ы я ўключаюць у сябе два і больш каранёў: *светаадчуванне, самаўпэўнены, чалавеказнаўства*.

Існуюць тры тыпы асноў: с л о в а з м е н н а я аснова (частка слова без словазменных марфем – канчаткаў) – вызначаецца звычайна пры марфемным разборы; ф о р м а ў т в а р а л ь н а я аснова (частка слова без канчаткаў і формаўтваральных афіксаў); с л о в а ў т в а р а л ь н а я аснова (частка слова ці слоў без словаўтваральнага сродку – фарманта).

Паводле структуры асновы падзяляюцца на невытворныя і вытворныя.

Н е в ы т в о р н а я аснова – гэта аснова, якая супадае з коранем слова: *зямл-я, дуб-ы, свеж-ы*. В ы т в о р н а я аснова – гэта аснова, у якую, апрача кораня, уваходзяць афіксы: *глыб-ін-н-ы, зыч-лів-а, добр-а, уз-гор-ак-□, пры-галубл-іва-ць, са-мле-л-ы, са-мк-нут-асць-□*. Вытворныя асновы складаюцца з дзвюх і больш марфем. Словы з такімі асновамі звычайна ўтвораны ад іншых слоў з дапамогай афіксаў (*лес → лясн-ы, чарцёж → чарцёжн-ы, пакарыцца → накорлів-ы, мох → імшар-а*).

Начало

Содержание

Страница 14 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Паміж вытворнай і невытворнай асновамі існуе адрозненне ў выражэнні лексічнага значэння: сэнс вытворнай асновы складаецца са значэнняў некалькіх марфем (*вячэр-н-і, ганар-лів-асцъ-□, за-мор-ск-і*), а сэнс невытворнай асновы заключаецца непасрэдна ў самім корані (*лет-а, пол-е, стол-□, бар-ы, вёск-а, вад-а*).

Словы з невытворнай асновай – гэта нематываваныя словы (*горад, акно, бяроза*), а словы з вытворнай асновай – матываваныя (*настольнік* 'выраб з тканіны, якім засцілаюць стол', *доказы* 'які змяшчае відавочны доказ', *літасцівы* 'схільны да літасці'; *галубятня* 'памяшканне для дамашніх галубоў, якое робіцца на гарышчы, у падстрэшы'; *жвірысты* 'з вялікай колькасцю жвіру').

Сустрэкаюцца выпадкі, калі суадносныя граматычныя формы ўтвараюцца ад розных асноў: *мы – н-ас, я – мян-е, чалавек – людз-і*. Такія асновы называюцца с у п л е т ы ў н ы м і. Назіраюцца яны фактычна ва ўсіх самастойных часцінах мовы. Суплетывізм – адзін са сродкаў утварэння формаў склону займеннікаў (*я – мяне, мною*), ліку назоўнікаў (*чалавек – людзі*), ступеняў параўнання прыметнікаў і прыслоўяў (*добры – лепшы, мала – менш*). Шляхам суплетывізму асноў ад некаторых дзеясловаў незакончанага трывання ўтвараюцца дзеясловы закончанага трывання (*браць – узяць, гаварыць – сказаць*).

Суплетывізм асноў можа быць *поўным* (поўнасьцю змяняе фанетычнае аблічча асноў словаформаў аднаго і таго ж слова: *чалавек-□, чалавек-а, чалавек-у... , людзі, людз-ей, людзь-мі...*) і *частковым* (праяўляецца пры наяўнасці ў словаформах суплетывіўных афіксаў: *куран-я – куранят-ы, зубран-я – зубранят-ы*).

Як невытворныя, так і вытворныя асновы могуць служыць базай для ўтварэння новых слоў. Аснова, ад якой утвараецца тое ці іншае слова, называецца *ўтваральнай*. Яна можа быць вытворнай і невытворнай. Утваральная аснова слова *прыдарожны* з'яўляецца невытворнай (*прыдарожны* ← пры *дарозе*), а ўтваральная аснова слова *пераплётчык* – вытворнай (*пераплётчык* ← *пераплятаць*).

Невытворная ўтваральная аснова часцей за ўсё складаецца толькі з кораня.

Начало

Содержание

Страница 15 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Значэнне невытворнай асновы ніяк не звязана з яе будовай. Напрыклад, у сучаснай беларускай мове значэнне слова *дуб* нічым не матывуецца. Раскрыць паняцце, якое гэта слова абазначае, можна толькі апісальна: *дуб* 'буйное ліставое дрэва сямейства букавых з цвёрдай драўнінай і пладамі-жалудамі', а таксама 'драўніна гэтага дрэва'.

Ад невытворных слоў вытворныя адрозніваюцца тым, што іх значэнні можна вывесці са значэнняў аднакарэнных слоў: *дубовы* – 'зроблены з дубу', *зарэчны* – 'які знаходзіцца за ракой', *начаваць* – 'спаць дзе-небудзь усю ноч'. Як бачна з прыкладаў, асноўныя значэнні слоў выражаюцца агульнымі для слоў часткамі: *дуб* – *дуб* -ов-ы, *рак*-а – *зарэч* -н-ы, *ноч* – *нач* -ава-ць. Астатнія часткі -ов-, за- і -н-, -ава-слоў *дубовы*, *зарэчны* і *начаваць* дадаюцца да асноўных і ўскладняюць семантыку прыведзеных вытворных адзінак. Гэтыя часткі называюцца *словаўтваральнымі сродкамі*, ці *фармантамі*. Пры дапамозе іх утвараюцца новыя словы. У якасці фарманта выступаюць прыстаўка, суфікс, постфікс, інтэрфікс. Напрыклад, словы *засушлівы*, *мілаваць*, *дзіцячы* ўтварыліся на базе асноў слоў *засух*-а, *міль*-ы, *дзіць*-я, а словаўтваральнымі сродкамі паслужылі суфіксы -лів-, -ава-, -яч-. Канчаткі -а, -ы, а таксама паказчык неазначальнай формы дзеяслова суфікс -ць да словаўтваральных сродкаў не адносяцца.

Побач з вытворнай і невытворнай асновай адрозніваюць члянімую і нечлянімую аснову. *Члянімая аснова* мае ў сваім складзе больш за адзін морф: *чырван-ават*-ы, *уз-гор*-ак. *Нечлянімая аснова* – аснова, у склад якой уваходзіць толькі адзін морф – корань: *бра*, *дзе*, *хакі*. Паняцце «члянімасць асновы» больш шырокае за паняцце «вытворнасць асновы»: калі аснова вытворная, яна заўсёды члянімая.

Па характары структурнай цэласнасці вылучаюць кампактныя і перарывістыя асновы. *Кампактныя асновы* характарызуюцца структурнай цэласнасцю: *выдумк*-а, *сін*-і, *загаварыць*. *Перарывістыя асновы* адрозніваюцца парушэннем структурнага адзінства. Гэта асновы, «разарваныя» канчаткамі: *як*-і-*небудзь*, *збірал*-і-*ся*. Яны сустракаюцца ў дзеясловах і займенніках (*навуч*-у-*ся*, *навучыл*-а-*ся*, *навучыў*-□-*ся*, *жн*-е-*цца*, *калос*-іць-*ца*, *хт*-о-*небудзь*, *шт*-о-*сьці*, *чый*-□-*сьці*, *прынос*-яць-*ца*, *заліва*-юць-*ца*, *расхваляваў*-□-*ся*). Постфіксы ўключаюцца ў аснову слова і захоўваюцца ва ўсіх яго формах.

[Начало](#)[Содержание](#)[Страница 16 из 165](#)[Назад](#)[На весь экран](#)[Закрыть](#)

К а н ч а т а к, або ф л е к с і я, – частка слова, якая служыць для сувязі слоў у сказе і ўтварае граматычную форму слова. Змяненне формы слова пры дапамозе канчатка называецца *словазмяненнем*. Канчаткі маюць толькі скланяльныя і спрагальныя словы. Назоўнікі змяняюцца па ліках (*стол – сталы, чытач – чытачы*) і склонах (*стол – стала, сталом*), прыметнікі – па родах (у адзіночным ліку), ліках і склонах (*прыгожы горад – прыгожая сукенка, прыгожае слова; прыгожыя гарады, сукенкі, словы; прыгожага горада, прыгожым горадам*), дзеясловы цяперашняга і будучага часу змяняюцца па асобах і ліках (*кашу, косіш, косіць, косім, косіце, косяць; перапішу, перапішаш, перапіша, перапішам, перапішаце, перапішучь*). Такім чынам, канчаткі – паказчыкі толькі граматычных значэнняў, лексічнага значэння слова яны не змяняюць. І толькі зрэдку канчаткі выконваюць не толькі словазменную, але і словаўтваральную функцыю (*ліс – ліса, кум – кума, Валянцін – Валянціна*).

Канчаткі вылучаем шляхам параўнання розных формаў аднаго зменнага слова: *эпох-а – эпох-і, эпос-е, эпох-у, эпох-ай*. Нязменныя словы (прыслоўі, безасабова-прэдыкатыўныя словы, дзеепрыслоўі, інфінітывы, а таксама запазычаныя нескланяльныя назоўнікі і прыметнікі тыпу *хакі, пано*) канчаткаў не маюць і складаюцца толькі з асновы. Напрыклад, у прыслоўях *добр-а, тай-ком, позн-а*, у дзеепрыслоўях *бер-учы, гавор-ачы, прывёз-шы, сабра-ўшы*, у інфінітывах *нес-ці, бег-чы, грэць* выдзеленыя часткі – не канчаткі, а суфіксы, а ў запазычаных назоўніку *пано* і прыметніку *хакі* выдзеленыя галосныя ўваходзяць у склад кораня.

У некаторых формах зменных слоў няма матэрыяльна выражаных канчаткаў, г. зн. выражаных гукам ці комплексам гукаў, напрыклад, у назоўным склоне назоўнікаў (а для неадушаўлёных – і ў вінавальным) адзіночнага ліку мужчынскага роду 2-га скланення: *госць, бор, луг, перац, гаспадар*; у родным склоне назоўнікаў множнага ліку жаночага роду 1-га скланення: *станцый, галовак, сосен*; у назоўным-вінавальным склоне назоўнікаў адзіночнага ліку жаночага роду 3-га скланення: *радасць, мыш, свежасць*. У такіх словах нулявы канчатак. Ён вызначаецца ў

[Начало](#)[Содержание](#)[Страница 17 из 165](#)[Назад](#)[На весь экран](#)[Закрыть](#)

супастаўленні з іншымі формамі таго самага слова, якія маюць канчаткі, выражаныя гукамі: *снег-□ – снег-у – (на) снез-е – снег-ам – сняг-амі – сняг-ам; мароз-□ – мароз-у – мароз-ам – мараз-ы – мараз-оў*. Нулявы канчатак таксама паказчык граматычнай формы.

Нулявы канчатак вылучаем і ў дзеяслоўных формах. Напрыклад, у формах *рос-□, жыў-□, прамок-□* нулявы канчатак – паказчык мужчынскага роду адзіночнага ліку прошлага часу, а ў формах дзеясловаў загаднага ладу 2-ой асобы *нарэж-□, насып-□, падай-□* нулявы канчатак – паказчык адзіночнага ліку.

Нулявы канчатак выдзяляем у кароткіх формах якасных прыметнікаў мужчынскага роду (*ясен-□, дуж-□, глыбок-□, гатоў-□, бедзен-□, весел-□, молад-□, прыгож-□, рад-□, высок-□, строг-□*), у прыналежных прыметніках у формах назоўнага склону і вінавальнага склону (калі прыметнік дапасуецца да неадушаўлёнага назоўніка) адзіночнага ліку мужчынскага роду (*бацькаў-□ брат (Н. скл.), бацькаў-□ дом (Н. і В. скл.), Міхасёў-□ сшытак (Н. і В. скл.), Міхасёў-□ сябар (Н. скл.)*), у формах дзеепрыметнікаў мужчынскага роду залежнага стану прошлага часу (*скошан-□, скончан-□, накрыт-□, прынесен-□, змазан-□, зроблен-□, падпісан-□, вымыт-□*), у некаторых лічэбніках (*адзін-□, пяць-□, сем-□, сорок-□, трыццаць-□, мільён-□ і інш.*) і займенніках (*ён-□, мой-□, твой-□, наш-□, сам-□, чый-□-сьці і інш.*).

Такім чынам, у канчатку можа быць нуль гук (*лес-□, вучань-□, соль-□, сцезжак-□, гаварыў-□, весел-□, сем-□, чый-□*), адзін гук (*лес-у, вучн-я, сцезжк-і, станцы[й-а], збіра[й-у], вясёл-ы, пяці-ю, гэ-ы, напіш-у, разгаварыл-і-ся*), два гукі (*пол-ем, ма[й-о]ў, краін-ай, нов-ым, піш-аш, сам-ай, к-ім-сьці, дзевят-ым, збіра[й-у]ц-ца, вуч-ым-ся, ч-ым-небудзь, прачытан-ай*), тры гукі (*зьялён-[айа], добр-[уйу], як-і[йа]-небудзь, гарадск-ога, дарог-амі, намаляван-[уйу], як-ому, пят-ага*).

Канчаткі бываюць як прадуктыўныя (*краін-ай, ваколіц-ай, кніг-ай, мов-ай; слов-ам, жытам, бацькам, лес-ам, бор-ам; піша-аш, кажэ-аш, шэпча-аш,*

[Начало](#)[Содержание](#)[Страница 18 из 165](#)[Назад](#)[На весь экран](#)[Закрыть](#)

хоч-аш; зімов-ым, выдатн-ым, бел-ым, жоўт-ым, лясн-ым), так і непрадуктыўныя (*людзь-мі, я-сі, да-м, е-сць, н-ас*).

Усе канчаткі беларускай мовы зводзяцца да невялікай іх колькасці, аднак яны вельмі частотныя, ужывальныя. Канчаткі выразна выдзяляюцца пры скланенні імёнаў або пры спражэнні дзеясловаў (*зорк-а, зорк-і, зорц-ы, зорк-у, зорк-ай(-аю), зорак-□, зорк-ам, зорк-амі, (па) зорк-ах; добр-ы, добр-ага, добр-аму, добр-ым, добр-ых, добр-ымі; тр-ы, тр-ох, тр-ом, тр-ыма; няс-у, няс-еш, няс-е, няс-ём, нес-яце, няс-уць*). У імёнах канчаткі сумяшчаюць у сабе значэнні роду і ліку, а ў дзеясловах – значэнні асобы і ліку (у прошлым часе – значэнні роду і ліку). Адзін канчатак можа выражаць да трох граматычных значэнняў (*летн-яя* – назоўны склон, адзіночны лік, жаночы род).

Складаныя лічэбнікі маюць два і болей канчаткаў (*шасц-і-дзесяц-і, шасц-ю-дзесяц-ю; дв-ум-ст-ам, дв-ума-ст-амі, (пры) дв-ух-ст-ах; сям-і-ст-ам, сям-ю-ст-амі, (аб) сям-і-ст-ах*).

У формах некаторых слоў канчатак можа знаходзіцца ў сярэдзіне слова. Гэта характэрна для формаў адзіночнага і множнага ліку цяперашняга, прошлага, будучага часу абвеснага ладу зваротных дзеясловаў (*ганар-у-ся, ганар-ыш-ся, (ён) ганар-ыц-ца, ганар-ым-ся, ганар-ыце-ся, ганар-ац-ца; ганарыў-□-ся, ганарыл-а-ся, ганарыл-і-ся*), для склонавых формаў няпэўных займеннікаў, якія маюць у сваім складзе постфіксы *-небудзь, -сь, сьці, -коlechы(-кольвечы)* (*шт-о-сьці, ч-аго-сьці, ч-аму-сьці, ч-ым-сьці; як-і-сь, як-ога-сь, як-ому-сь, як-ім-сь; хт-о-небудзь, к-аго-небудзь, к-аму-небудзь, к-ім-небудзь, шт-о-коlechы*).

[Начало](#)[Содержание](#)[Страница 19 из 165](#)[Назад](#)[На весь экран](#)[Заккрыть](#)

3. Корань і афіксы

К о р а н ь – агульная непадзельная частка род-насных слоў, якая выражае іх агульнае лексічнае значэнне: *песц-і-ць, пяшч-от-а, пяшч-от-н-ы, пяшч-от-н-а, пяшч-от-н-асць*. Непадзельная частка *песц-* (*пяшч-*) паказвае на агульнае лексічнае значэнне гэтых слоў. Канкрэтнае лексічнае значэнне кожнага з адзначаных слоў выражае аснова. Каб вызначыць корань слова, трэба падабраць роднасныя словы: *мокры – мокра – макрэча – макрэць – макраваты – макроце; дзіва – дзівосы – дзівосны – дзівіца – дзівак – дзівоснасць – дзівацкі; вясёлы – весяльчак – весялосць – весялец – весяліца і інш.*

Роднасныя словы, якія маюць агульны корань, называюцца аднакаранёвымі. Аднакаранёвыя словы могуць адносіцца як да адной (*іскра, іскравец, іскрыстасць, іскрэньне*), так і да розных часцін мовы (*іскра, іскравы, іскрыць*). Неабходна адрозніваць карані, якія супадаюць па гучанні, але адрозніваюцца значэннем: *гара, узгорак, горны, гарысты* – корань *гар-(-гор-)*; *гарэць, загар, загарэлы* – корань *-гар-*, аднак гэта карані, якія маюць рознае значэнне. Словы з падобнымі каранямі аднакаранёвымі не з’яўляюцца.

У слове можа быць адзін корань (*вада, водны, вадзяны, вадзянець, вадзяністы, падводны*) ці два карані (*водаправод, водалюбівы, водазабеспячэнне, вадалаз, вадазбор, вадабоязь*). Корань, які заканчваецца на галосны гук (*дзе, ад-та-лы, на-грэ-ць, раз-лі-ў*), называецца а д к р ы т ы м, а на зычны (*кабінет-н-ы, зім-ов-ы, лапуш-ыст-ы, пад-се[й-а]/-ць, план-ав-ы*) – з а к р ы т ы м.

Карані бываюць свабодныя і звязаныя. С в а б о д н ы я – гэта такія карані, якія ўжываюцца ў спалучэнні з рознымі прыстаўкамі і суфіксамі, а таксама ў спалучэнні толькі з канчаткам, гэта значыць могуць выступаць як невытворныя асновы: *вер-а, вер-ы-ць, вер-н-ы, вер-н-асць; возер-а, азёр-н-ы, азяр-ц-а, азяр-ышч-а; балот-а, балот-н-ы, балот-ц-а, балот-іст-ы; глух-і, глух-асць, глух-ат-а, глух-мень, глух-а*. Большасць слоў у мове мае свабодныя карані.

Начало

Содержание

Страница 20 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

З в я з а н и м і называюцца карані, якія асобна ў мове не ўжываюцца, а толькі ў спалучэнні з афіксамі, г. зн. толькі ў складзе вытворнай асновы: *дыкт-оў-к-а*, *дыкт-ант*, *дыкт-ав-а-ць*; *па-мк-ну-ц-ца*, *імк-лів-ы*, *імк-ну-ць*; *раза-г-ну-ц-ца*, *са-г-ну-ць*, *ува-г-ну-т-асць*; *про-ш-л-ы*, *про-ш-л-асць*; *кп-і-ць*, *кп-лів-ы*, *кп-лів-асць*, *кп-ін-ы*; *тур-ыст*, *тур-ызм*. У прыведзеных групах роднасных слоў вылучаецца агульная частка – карань, які ва ўсіх прыкладах вельмі цесна звязаны з прыстаўкамі і суфіксамі і асобна ўзяты не ўжываецца. Без іншых марфем лексічнае значэнне звязанага караня незразумелае: *прыняць*, *пераняць*, *падняць*, *узняць*, *зняць*, *абняць*, *суняць*; *абуць*, *разуць*, *абутак*; *пхаць*, *пхнуць*, *адапхнуцца*; *прыхоўваць*, *хаваць*, *хованка* і інш. Такія звязаныя карані ніколі не выступаюць як простая, невытворная аснова; яны вылучаюцца толькі ў выніку параўнання дзвюх ці болей вытворных асноў роднасных слоў.

А ф і к с – марфема, якая служыць для ўтварэння новых слоў ці новых граматычных формаў: *поле* → *пал'явы*, *пісаць* → *перапісаць*, *радаваць* → *радавацца*, *лес* → *узлесак*, *весела* → *весьляей*. Да афіксаў адносяцца прыстаўкі, суфіксы, інтэрфіксы, постфіксы.

Па функцыі афіксальныя марфемы падзяляюцца на словазменныя, словаўтваральныя, формаўтваральныя.

С л о в а з м е н н ы я – гэта канчаткі ўсіх зменных часцін мовы: *бяр-ом*, *ідз-ём*, *кос-іц-ца*, *зрабіў-ся*, *к-аго-сьці*, *к-ім-сьці*, *шэсць-дзясят-ся*.

С л о в а ў т в а р а л ь н ы я прыстаўкі і суфіксы ўтвараюць новыя словы з новым лексічным значэннем: *горад* – *прыгарад*, *вясёлы* – *невясёлы*; *песня* – *пясняр*; *зіма* – *зімаваць*.

Ф о р м а ў т в а р а л ь н ы я афіксы служаць для ўтварэння новай формы слова (лексічнае значэнне пры гэтым не змяняецца). Да іх адносяцца:

- прыстаўка *най-* і суфіксы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў *-ейш-* (*-эйш-*), *-ей* (*-эй-*), *-ай*, *-ш-*: прыгажэ*йш*ы, вышэ*й*, леп*ш*ы;
- суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі: *старэнькі*, *вішанька*, *дзядуля*, *дубок*;

Начало

Содержание

Страница 21 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

- суфіксы прошлага часу дзеясловаў: *намаляваў, сачыла, вёз*;
- прыстаўкі і суфіксы, што ўтвараюць форму закончанага трывання, не мяняючы лексічнага значэння (у суадносных трывальных парах дзеясловаў): *чытаць – прачытаць, выпісаць – выпісаць*;
- суфіксы інфінітыва (пачатковай формы дзеяслова) *-ць, -ці, -чы: маляваць, везці, стрыгчы*;
- суфіксы дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў: *пабялелы, прачытаўшы, прааналізаваны, узнагароджаны, ідучы, прыйшоўшы*;
- постфікс *-ся(-ца, -цца)* ў дзеясловах залежнага стану: *сачыненне правяраецца настаўнікам, аповесць чыталася* вучнем;
- постфікс *-це*, з дапамогай якога ўтвараецца форма 2-й асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу: *пішы – пішыце, глядзі – глядзіце*;
- суфіксы *-яц-, -ят-* ва ўскосных склонах назоўнікаў (назваў маладых істот) і суфікс *-ен-* ва ўскосных склонах рознаскланяльных назоўнікаў на *-мя*: *ласяняці, племені, зубранятмі*.

Некаторыя даследчыкі паводле функцыі яшчэ вылучаюць іскрэтычныя марфемы, г.зн. словаформаўтваральныя. Сюды адносяць канчаткі такіх слоў, як *кума, Валянціна*, якія выражаюць граматычнае значэнне формы склону, ліку, роду і лексічнае значэнне асобы жаночага полу. Сюды ж уключаюць і дзеясловы са словаўтваральнымі афіксамі тыпу *выпісаць, спісаць, падпісаць* і г.д., дзе прыстаўкі мяняюць і лексічнае значэнне дзеяслова, і форму трывання.

П р ы с т а ў к а, або **п р э ф і к с**, – частка асновы, якая стаіць перад каранем і надае слову новае лексічнае або граматычнае значэнне: *горад* → *прыгарад*, *тэкст* → *падтэкст*, *аўтар* → *сааўтар*, *разумнейшы* → *найразумнейшы*, *пісаць* → *напісаць*. Прыстаўка можа знаходзіцца не непасрэдна перад каранем, а перад другой прыстаўкай (дзве прыстаўкі ў слове): *на-вы-піс-ва-ць, па-пры-кры-ва-ць, за-не-пако[й-э]/н-асць*. Прыстаўка далучаецца да цэлага слова і часцей за ўсё не змяняе часцінамоўнай прыналежнасці слова (*унук* → *праўнук*, *важны* → *архіважны*,

Начало

Содержание

Страница 22 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

маргаць → **па**маргаць, хто → **ні**хто, шмат → **за**шмат). Адна і тая ж прыстаўка можа ўжывацца пры ўтварэнні розных часцін мовы (летась → **за**летась, лунаць → **за**лунаць, малады → **за**малады; горад → **пры**гарад, глушыць → **пры**глушыць, ветлівы → **пры**ветлівы).

Па функцыі і значэнні адрозніваюць словаўтваральныя і формаўтваральныя прыстаўкі. С л о в а ў т в а р а л ь н ы я прыстаўкі ўтвараюць словы з новым лексічным значэннем: народны → **анты**народны, унук → **пра**ўнук, праўда → **ня**праўда, чытаць → **пера**чытаць, дзе → **не**дзе, чый → **не**чый.

Частотнасць ужывання прыставак у мове неаднолькавая. Адны прыстаўкі актыўна ўдзельнічаюць у працэсе словаўтварэння, таму іх называюць прадуктыўнымі. Прадуктыўнымі лічацца прыстаўкі **не-** (ня-), **анты-**, **са-**, **супер-**, **экс-** для назоўнікаў (праўда → **ня**праўда, герой → **анты**герой, аўтар → **са**аўтар, танкер → **супер**танкер, чэмпіён → **экс**-чэмпіён); **не-** (ня-), **анты-**, **звыш-** для прыметнікаў (вясёлы → **не**вясёлы, навуковы → **анты**навуковы, магутны → **звыш**магутны); **аб-** (аба-, а-), **ад-** (ада-), **вы-**, **да-**, **па-**, **на-**, **пера-**, **пры-**, **з-** (с-, са-) і інш. для дзеясловаў (мазаць → **аб**мазаць, грымець → **ад**грымець, будаваць → **пера**будаваць, прасіць → **вы**прасіць, вязаць → **да**вязаць, ляцець → **па**ляцець, лавіць → **на**лавіць, падняць → **пры**падняць, мыць → **з**мыць); **не-** (ня-), **за-**, **на-** для прыслоўяў (высока → **не**высока, шмат → **за**шмат, вакол → **на**вокол). Іншыя прыстаўкі (напрыклад, **контр-**, **су-**) у сучаснай беларускай мове ўжываюцца як словаўтваральныя рэдка – іх называюць непрадуктыўнымі (наступленне → **контр**наступленне, існаванне → **су**існаванне).

Ф о р м а ў т в а р а л ь н ы я прыстаўкі служаць для ўтварэння новых формаў слова (лексічнае значэнне пры гэтым не змяняецца) і з’яўляюцца адрознівальнікамі словаформаў і граматычных значэнняў. Так, з дапамогай прыстаўкі **най-** ад простаі формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў утвараецца простая форма найвышэйшай ступені: разумнейшы → **най**разумнейшы, вышэй → **най**вышэй; лепш → **най**лепш, прыгажэйшы → **най**прыгажэйшы. Пры дапамозе

Начало

Содержание

◀ ▶

Страница 23 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

прыставак *а-, ад-, вы-, на-, па-, з-, пера-, пра-, пры-, раз-, у-* ўтвараюцца ад дзеясловаў незакончанага трывання дзеясловы закончанага трывання: *слепнуць* → *аслепнуць*, *рэзаць* → *адрэзаць*, *мыць* → *вымыць*, *кружмаліць* → *накружмаліць*, *даіць* → *падаіць*, *варыць* → *зварыць*, *зімаваць* → *перазімаваць*, *спяваць* → *праспяваць*, *будзіць* → *разбудзіць*, *камплектаваць* → *укамплектаваць*. Шматлікія прыстаўкі ўтвараюць не толькі формы дзеясловаў закончанага трывання (*пісаць* – *перапісаць* – *дапісаць* – *спісаць* – *падпісаць*; *сеяць* – *за сеяць* – *насеяць* – *падсеяць* – *рассеяць*), але і змяняюць адценні іх лексічных значэнняў. Такія прыстаўкі называюць *словаформаўтваральнымі*, або *сінкрэтычнымі*, бо яны сумяшчаюць формаўтваральныя і словаўтваральныя функцыі.

Прыстаўкі бываюць як уласна беларускія (*пры-, пера-, над- і інш.*), так і запазычаныя (*дэ-, ультра-, супер-, контр-, архі- і інш.*). Уласна беларускія прыстаўкі паходзяць ад прыназоўнікаў ці часціц (*не ведаць* – *нехта*, *недзе*, *невялікі*; *абы зрабіў* – *абы-які*, *абы-куды*, *абы-што*; *пры моры* – *прыморскі*, *за гарой* – *загор’[ў-э]*, *пад нагамі* – *падножны*).

С у ф і к с – частка асновы, якая стаіць пасля кораня і ўтварае новую форму або новае слова: *лес* – *лясок* – *лясны*; *родны* – *родненькі*; *музыка* – *музычны*; *вясёлы* – *вяселейшы*; *позні* – *позна*. Суфікс можа быць не толькі непасрэдна пасля кораня, а і пасля іншага суфікса: *мускул-іст-асць*, *стракат-а-нн-е*, *сталаст-ыч-н-а*, *сухар-н-іц-а*. Далучэнне суфікса да кораня слова можа як мяняць, так і не мяняць часцінамоўнай прыналежнасці ўтворанага слова (*домна* – *доменны*, *доменшчык*, *вясна* – *вясновы*, *вяснушка*, *вечар* – *вечэрні*, *вечэраць*, *вечэрня*).

Некаторыя суфіксы характэрны для пэўных часцін мовы. Так, напрыклад, суфіксы *-асць(-осць)*, *-нн-,-энн-(-енн-)*, *-нік*, *-чык*, *-шчык*, *-няк*, *-яр* характэрны для назоўнікаў: *маладосць*, *старасць*, *пытанне*, *здарэнне*, *услаўленне*, *вартаўнік*, *грузчык*, *паромшчык*, *беразняк*, *пясняр*, *гусяр*; суфіксы *-і-*, *-е-*, *-э-*, *-а-*, *-ва-*, *-ава-(-ява-)*, *-ыва-(-іва-)*, *-ну-* – для дзеясловаў: *бяліць*, *бялець*, *сінець*, *шарэць*, *вечэраць*, *гасцяваць*, *начавать*, *падтрымліваць*; *-лів-*, *-н-*, *-ав-(-яв-, -ов-, -ев-)* –

Начало

Содержание

« «» »

Страница 24 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

для прыметнікаў: *гаманлівы, ганарлівы, марудлівы, маркотны, іонны, бірузовы, вуалевы, глянцавы, палявы, галіновы, газавы, лугавы, мадэльны*.

У навуковых граматыках у словах выдзяляюць не толькі матэрыяльна выражання, а і нулявыя суфіксы. Нулявыя суфіксы вызначаюцца ў назоўніках, утвораных ад асноў дзеясловаў або прыметнікаў без далучэння словаўтваральных афіксаў: *вылет* (ад *выля-таць*), *пераход* (ад *пераходзіць*), *засуха* (ад *засушыць*), *абарона* (ад *абараняць*); *суш* (ад *сухі*), *чырвань* (ад *чырвоны*), *сінь* (ад *сіні*), *мара* (ад *марыць*), *маруда* (ад *марудзіць*), *прыкмета* (ад *прыкмеціць*), *прымітыў* (ад *прымітыўны*), *прыпеў* (ад *прыпяваць*), *скрыгат* (ад *скрыгатаць*), *спагада* (ад *спагадаць*), *надбудова* (ад *надбудаваць*). Нулявы суфікс выдзяляецца таксама ў парадкавых лічэбніках: *пяты* (ад *пяць*), *соты* (ад *сто*); у некаторых адносных і прыналежных прыметніках, утвораных ад назоўнікаў і дзеясловаў: *воўчы* (ад *воўк*), *мядзведжы* (ад *мядзведзь*), *прыезджы* (ад *прыязджаць*), *авечы* (ад *авечка*) і інш.

Суфіксы таксама бываюць словаўтваральныя і формаўтваральныя. Словаўтваральныя суфіксы служаць для ўтварэння слоў з новым лексічным значэннем: *сухі* → *сухасць*; *чарга* → *чарговы*; *маліна* → *малінік*, *поле* → *палявы*, *госць* → *гасцяваць*, *радасны* → *радасна*.

Некаторыя суфіксы ў беларускай мове актыўна ўдзельнічаюць у працэсе словаўтварэння, таму іх называюць прадуктыўнымі. Прадуктыўнымі суфіксамі з'яўляюцца суфіксы *-нік-*, *-чык-*, *ств-*, *-нн-*, *-енн-*, *-асць (-осць)*, *-іст* для назоўнікаў (*жартаваць* → *жартаўнік*, *ажына* → *ажынік*, *грузіць* → *грузчык*, *ажыццяўляць* → *ажыццяўленне*, *параход* → *параходства*, *складаць* → *складанне*, *стары* → *старасць*, *малады* → *маладосць*, *трактар* → *трактарыст*, *цымбалы* → *цымбаліст*); *-ын(-ін)*, *-оў(-ёў, -аў, -еў)*, *-лів-, -іст-(-ыст-), -н-, -ан-(-ян-), -ск-* для прыметнікаў (*камар* → *камарыны*, *пчала* → *пчаліны*, *рыбак* → *рыбакоў*, *брат* → *братоў*, *Пеця* → *Пецёў*, *сорам* → *сарамлівы*, *колас* → *каласісты*, *пух* → *пушысты*, *варыянт* → *варыянтны*, *лён* → *ільняны*, *пясок* → *пясчаны*, *штурман* → *штурманскі*); *-ава-(-ява-), -і-(-ы-), -е-, -ніча-*

Начало

Содержание

Страница 25 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

для дзеясловаў (*піла* → *пілаваць*, *дзень* → *дняваць*, *крухмал* → *крухмаліць*, *гаспадар* → *гаспадарыць*, *багаты* → *багацець*, *папугай* → *папугайнічаць*); -а(-о) для прыслоўяў (*прыгожы* → *прыгожа*, *позні* → *позна*, *даўні* → *даўно*). Суфіксы -б-, -об-, -аль-, -ів-, -ма, -ойчы ў сучаснай беларускай мове ўжываюцца як словаўтваральныя рэдка. Яны лічацца непрадуктыўнымі (*каваць* → *каваль*, *раўці* → *роўма*, *касіць* → *касьб а*, *адно* → *аднойчы*).

Ф о р м а ў т в а р а л ь н ы я суфіксы выкарыстоўваюцца для ўтварэння новых формаў слова.

Да формаўтваральных адносяцца суфіксы:

- простаі формы вышэйшай ступені параўнання якасных прыметнікаў -ейш-, -эйш-, -ш-: (*вясёлы* → *вяселейшы*, *прыгожы* → *прыгажэйшы*, *добры* → *лепшы*);
- простаі формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў -ей-, -эй-, -ш (*глыбока* → *глыбей*, *высока* → *вышэй*, *кепка* → *горш*);
- прошлага часу дзеясловаў -ў-, -л-: (*намаляваць* → *намаляваў*, *прамовіць* → *прамовіла*, *засяць* → *засяў*).

Няма адзінай думкі наконт марфем -і-, -ы і нулявой марфемы ў формах дзеясловаў загаднага ладу 2-ой асобы адзіночнага ліку. Найбольш правамерна, на нашу думку, лічыць, што ў формах тыпу *нясіце*, *вяжыце* марфемы -і-, -ы з'яўляюцца суфіксамі, а ў формах тыпу *рэжс*, *насып* неабходна вылучаць нулявы суфікс.

Ад формаў закончанага трывання дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў могуць утварацца формы незакончанага трывання (*спісаць* → *спісваць*, *размаляваць* → *размалёўваць*, *рашыць* → *рашаць*, *атрымаць* → *атрымліваць*, *параўнаць* → *параўноўваць*).

Да формаўтваральных суфіксаў адносім суфіксы, пры дапамозе якіх ад дзеяслоўных асноў утвараюцца дзеепрыметнікі (*прачытаны*, *скошаны*, *куплены*, *вымыты*, *высмеяны*, *пазелянелы*) і дзеепрыслоўі (*перачытаўшы*, *ідучы*, *ходзячы*, *сплючы*, *гаворачы*, *скасіўшы*, *прынёсшы*).

Да формаўтваральных суфіксаў адносяцца і суфіксы, якія надаюць словам

Начало

Содержание

Страница 26 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

дадатковия сэнсава-стылістычныя адценні. Сярод суфіксаў суб'ектыўнай ацэнкі вылучаем памяншальна-ласкальныя і павелічальна-зневажальныя суфіксы.

Да найбольш распаўсюджаных п а м я н ш а л ь н а - л а с к а л ь н ы х суфіксаў адносяцца:

1) суфіксы назоўнікаў -ок(-ёк), -к, -ік(-ык), -юк(-ук), -ак, -к-, -іц-(-ыц-), -інк-(-ынк), -чык, -еньк-(-аньк-)-ейк-, -ул-, -ц- (дом → дом**ік**, дзень → дзян**ёк**, сын → сын**ок**, таўкач → таўкач**ы** к, анёл → анё**лак**, камень → камень**чык**, чамадан → чамадан**чык**, сябар → сябр**ук**, крыніца → крыні**чка**, зямля → зямл**іца**, сястра → сястр**ыца**, сляза → сляз**інка**, іскра → іскр**ынка**, сын → сын**уля**, бяроза → бяроз**анька**, зязюля → зязюл**енька**, лета → лец**ейка**, возера → азяр**цо**);

2) суфіксы прыметнікаў і прыслоўяў -утк-(-ютк-), -упасеньк(-юпасеньк-), -еньк-(-аньк-, -эньк-), -усеньк-(-юсеньк-) (мілы → міл**енькі**, прыгожы → прыгож**анькі**, стары → стар**энькі**, белы → бял**юткі**, роўны → раўн**юсенькі**, малы → мал**юпасенькі**; даўно → даўн**енька**, тонка → тан**юпасенька**, ціха → ціх**утка**, даўно → даўн**юсенька**).

Сярод п а в е л і ч а л ь н а – ў з м а ц н я л ь н ы х суфіксаў найбольш ужывальнымі з'яўляюцца:

1) суфіксы назоўнікаў -ін-(-ын-), -ішч-(-ышч-), -уг-(-юг-) (холод → халадз**іна**, лайдак → лайдач**ына**, шчупак → шчупач**ышча**, збан → збан**ішча**, воўк → ваўч**уга**, злодзей → зладз**юга**);

2) суфіксы прыметнікаў і прыслоўяў -эзн-, -енн- (-энн-), -эразн- (высокі → высач**эзны**, шырокі → шырач**эзны**, высокі → высач**энны**, здаровы → здарав**енны**; тойста → таўшч**эзна**, глыбока → глыбач**эразна**).

Па функцыі да формаўтваральных адносяцца і суфіксы неазначальнай формы дзеяслова -ць, -ці, -чы: гавары**ць**, вес**ці**, сцераг**чы**, разгавары**цца**, стрыг**чыся**, плес**ціся**.

Некаторыя лінгвісты вылучаюць і такія службовыя **афіксы**, якія складаюцца

Начало

Содержание

Страница 27 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

са спалучэння прыстаўкі і суфікса, што адначасова далучаюцца да асновы слова. Спалучэнне такіх элементаў называецца *конфіксам*, ці *цыркумфіксам* (бярэза → **падбярэзавік**, гара → **узгорак**, белы → **пабяліць**, лёгкі → **з лёгка**, снег → **падснежнік**, рука → **падручны**, грыва → **загрывае**, акіяны → **заакіяанскі**).

Постфікс – афікс, які знаходзіцца ў слове пасля канчатка ці формаўтваральнага суфікса. Як і прыстаўкі, постфіксы далучаюцца да цэлага слова. Далучэнне постфіксаў да слова прыводзіць да ўтварэння перарывістай асновы, раздзеленай канчаткамі: *шт-о-сьці*, *нагавор-ыц-ца*, *весьял-іш-ся*. Да постфіксаў належаць:

1) **-ся (-ца, -цца)** ў формах зваротных дзеясловаў: *закрасаваў* – **закрасаваўся**, *закрасавалася*, *закрасавалася*, *закрасаваць* – *закрасавацца*; *збіраеш* – **збіраешся**, *збіраецца*, *збіраюцца*, *збірацца*;

2) **-це** ў форме 2-й асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу: *малюйце*, *збірайце*, *насып-це*, *дайце*, *будзьце*;

3) **-сьці(-сь), -небудзь, -колеч(-кольвечы, -кольвек)** у няпэўных займенніках і прыслоўях: *хтосьці*, *чагосьці*, *чыясь*, *штось*, *які-небудзь*; *дзе-небудзь*, *кудысьці*, *дзесь*, *што-колечы*, *што-кольвечы*, *дзе-кольвек*.

Постфіксы, як суфіксы і прыстаўкі, таксама бываюць словаўтваральныя і формаўтваральныя. Так, постфіксы *-сьці(-сь), -небудзь, -колечы(-кольвечы, -кольвек)* з’яўляюцца *словаўтваральнымі*: з іх дапамогай утвараюцца новыя словы – няпэўныя займеннікі і прыслоўі: *якісьці*, *які-небудзь*, *кудысь*, *штось*, *куды-небудзь*, *дзе-колечы*. Постфікс *-ся(-ца, -цца)* пераважна выкарыстоўваецца як *словаўтваральны* (часта разам з прыстаўкамі): *гаварыць* → **нагаварыцца**; *гаварыць* → **разгаварыцца**; *глядзець* → **глядзецца**; *формаўтваральнае значэнне* ён мае ў дзеясловах залежнага стану: *рукапіс вычытваецца* *аўтарам*, *песня выконваецца* *вядомым артыстам*, *сшытыя правяраюцца* *настаўнікамі*. Постфікс *-це* формаўтваральны: з яго дапамогай утвараецца форма 2-й асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу: *пішы* – **пішыце**, *насып* – **насыпце**, *вазьмі* –

Начало

Содержание

Страница 28 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

вазьміце. Звернем увагу і на тое, што ў слоўце можа быць два постфіксы, якія ідуць адзін за адным: задумайцеся, збірайцеся, палюбуйцеся. Заўважым, што сярод навукоўцаў няма адзінага пункту погляду на марфему *-це*. Адны інтэрпрэтуюць яе як постфікс, другія – як канчаток. Напрыклад, З.І. Бадзевіч адзначае, што мафрфема *-це* з’яўляецца канчаткам, «які выражае значэнне множнага ліку». А вось «у словаформах тыпу *хадз-ем-це*, *ідз-ем-це* (ужыванне такіх форм у мове абмежавана) фармант *-це* з’яўляецца постфіксам, выражае значэнне запросін да сумеснага дзеяння і аманімічны канчатку *-це* з граматычным значэннем множнасці».

У структуры вытворнага слова можа прысутнічаць яшчэ адзін элемент, статус якога ў сучаснай лінгвістыцы не мае адназначнага вызначэння. На думку адных вучоных, і н т э р ф і к с – службовая марфема, якая стаіць паміж простымі асновамі ў складаным слоўце і паказвае на сувязь гэтых асноў і іх значэнняў у саставе складанага слова. У складаных словах выкарыстоўваюцца інтэрфіксы *-ух-*, *-ох-*, *-я-*, *-і-*, *-ё-*, *-а-*, *-о-*, *-е-*, *-у-*: *двух*метровы, *трох*гадовы, *пяці*павярховы, *земле*карыстальнік, *жыцц*яздолны, *ільно*валакно, *ільна*мялка, *дву*душны, *усё*паглынальны. Інтэрфіксы *-а-*, *-о-*, *-ух-*, *-ох-*, *-у-* выкарыстоўваюцца ў тых выпадках, калі папярэдня аснова складанага слова заканчваецца цвёрдым зычным: *света*погляд, *двух*крылля, *чатыр*охдзённы, *шкло*пакет. Інтэрфіксы *-я-*, *-і-*, *-е-*, *-ё-* выступаюць у тых складаных словах, у якіх папярэдня аснова складанага слова заканчваецца на мяккі зычны: *земле*апрацоўка, *усё*даравальны, *трэц*якурснік, *трэц*еразраднік. Інтэрфіксы не выражаюць ніякага значэння, а толькі служаць для сувязі марфем у складаных словах. Некаторыя вучоныя вылучаюць інтэрфіксы і ў простых словах. Напрыклад, у большасці адносных прыметнікаў, утвораных ад асноў геаграфічных назваў, суфікс *-ск-* далучаецца непасрэдна да ўтваральнай асновы: *Лід-а* → *лід-ск-і*, *Барысаў* → *барысаў-ск-і*, *Мазыр* → *мазыр-ск-і* і інш. У частцы ж прыметнікаў такога тыпу паміж утваральнай асновай і суфіксам *-ск-* ёсць інтэрфіксы (устаўкі): *-ен-(-ан-)*: *Лёзн-а* → *лёзн-ен-ск-і*, *Гарадзішч-а* → *гарадзішч-ан-ск-*; *-оў-(-аў-)*: *Стоўбц-ы* → *стаўбц-оў-ск-і*, *Ветк-а* →

Начало

Содержание

Страница 29 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

ветк-**аў**-ск-і, Бяроз-а → Бяроз-**аў**-ск-і; -ан-(-ян-): Орш-а → орш-**ан**-ск-і, Нарач → наarach-**ан**-ск-і, Рудн-я → рудн-**ян**-ск-і, Нароўл-я → нараўл-**ян**-ск-і; -**ін**-: Ясельд-а → ясельдз-**ін**-ск-і і інш. Інтэрфіксы выступаюць толькі як словаўтваральныя марфемы.

Паміж каранёвымі і афіксальнымі марфемамі размяшчаюцца марфемы прамежкавага тыпу, якія спалучаюць у сабе як прыметы караня, так і прыметы афікса. Гэта а ф і к с о і д ы – такія марфемы слоў, якія па сваёй функцыі набліжаюцца да суфіксаў ці прыставак. У залежнасці ад таго, якую ролю – прыстаўкі ці суфікса – выконваюць афіксоіды, іх падзяляюць на прэфіксоіды і суфіксоіды. Афіксоіды, падобныя да прыставак, называюцца *прэфіксоідамі*. Афіксоіды, падобныя да суфіксаў, называюцца *суфіксоідамі*. Сярод вучоных няма адзінай думкі адносна элементаў *полу-/палу-/паў-* (*полудзень, паўмесяц, поўнач*), а таксама *-вед, -воз, -вод, -лёт, -люб, -мер, -ніс, -роб, -ход* і інш. (*прававед, паравоз, пчалавод, самалёт, кнігалюб, землямер, руканіс, хлебароб, электраход*). Ад таго, як разумеюцца гэтыя элементы (як каранёвыя ці афіксальныя), залежыць вызначэнне месца слова ў разрадзе слоў (складанае ці простае), а таксама яго словаўтваральная ацэнка. Заўважым, што пры дапамозе вышэйназваных марфем утвараюцца шматлікія і адкрытыя рады слоў з аднолькавай фармальна-семантычнай будовай, што набліжае падобныя марфемы да афіксаў. Аднак уласны змест адзначаных марфем абавіраецца на значэнні тых знамянальных слоў, якія існуюць у мове (*паў-* – *палова, -воз* – *вазіць, -вед* – *ведаць, -ніс* – *нісаць*), а гэта гаворыць пра тое, што такія марфемы адрозніваюцца ад афіксаў, так як значэнне афікса ніколі не абавіраецца на значэнне знамянальнага слова.

В. Юшкевіч адзначае, што афіксоідам можна лічыць толькі тую марфему, значэнне якой у зыходным слове не супадае са значэннем слова, да якога яна ўзыходзіць, ці якая здольная сінанімізавацца з афіксальнымі марфемамі, захоўваючы тое ж значэнне семантыкі. Напрыклад, у сучаснай беларускай мове ўжываецца слова *пчалавод* 'чалавек, які займаецца пчальярствам'. З такім жа

Начало

Содержание

Страница 30 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

значэннем 'чалавек, які займаецца пчалярствам' выкарыстоўваецца слова *пчаляр*. Як бачым, у прыведзеных прыкладах назіраецца сінанімія кампанента *-вод* і суфікса *-яр*, што дае падставу гаварыць пра тое, што ў слове *пчалавод* дзеяслоўны кампанент *-вод* з'яўляецца суфіксоідам. Па-другое, значэнне каранёвай марфемы *-вод* нельга напрамую звязаць са значэннем дзеяслова *вадзіць* 'кіраваць чым-небудзь рухам'. Гэта таксама сведчыць пра тое, што ў слове *пчалавод* кампанент *-вод* суфіксоід.

Аўтары «Словаўтваральнага слоўніка беларускай мовы» ў словах, напрыклад, *каламутны*, *каламуціць*, *каламутнасць* прэфіксоідам лічаць частку *кала-*, а ў слове *касманайт* – суфіксоідам частку *-анайт*.

Начало

Содержание

Страница 31 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

4. Змены ў марфемнай структуры слова

Марфемная структура некаторых слоў з часам можа змяняцца. Гэта абумоўліваецца рознымі фанетычнымі і семантычнымі з'явамі, у выніку чаго парушаюцца сувязі паміж марфемамі і яны паступова пераасэнсоўваюцца. Напрыклад, у сучаснай беларускай мове страціліся сэнсавыя сувязі паміж роднаснымі словамі *вока* і *акно*, *тхор* і *дыхаць*, *крыўда* і *крывы*; непрадуктыўным з'яўляецца суфікс *-р-*: *стары*, *добры*, *востры* і інш.

Да марфалагічных змен адносяцца **апрошчанне**, перараскладанне, ускладненне, дэкарэляцыя асновы.

Апрошчанне – такая змена ў марфемнай будове слова, пры якой былая падзельная, вытворная аснова становіцца непадзельнай, невытворнай. Напрыклад, у слове *падполле* раней вылучалася прыстаўка *пад-* і корань *полл-*. У сучаснай мове гэта слова мае невытворную аснову: прыстаўка *пад-* злілася з коранем, адбылося апрошчанне. Сучаснае слова *ледзянец* з'яўляецца невытворным. У старажытнай беларускай мове слова *ледзянец* мела вытворную аснову: *ледз-янец*. У слове *валун* этымалагічна вылучаецца корань *вал-* і суфікс *-ун-*. Апрошчанне назіраецца таксама ў словах *быліна*, *аўторак*, *адутлаваты*, *адвага*, *аблічча*, *знахар*, *зелень*, *жыла*, *жнівень*, *дуброва*, *сініца*, *долата*, *дзяржава*, *даспехі*, *гарлачык*, *сірата*, *спадніца*, *спакуса*, *талакно*, *хлопец*, *музыка*, *млын*, *мазут*, *маскарад*, *крыло*, *грэбень* і інш. Апрошчанне адбываецца ў выніку парушэння семантычных сувязяў паміж словамі, якія некалі ўтварыліся на агульнай базе і мелі семантычную агульнасць. Напрыклад, пакуль значэнне слова *жыла* звязвалася са значэннем слова *жыць*, у ім вылучаўся суфікс *-л-*. Калі ж гэтыя словы разышліся ў сваіх значэннях, марфемны склад слова *жыла* таксама змяніўся – адбылося апрошчанне. Другой прычынай апрошчання з'яўляецца архаізацыя суадносных слоў. Напрыклад, слова *персцень* стала ў беларускай мове невытворным ў сувязі з тым, што знікла слова *перст* (палец). У некаторых выпадках да апрошчання прыводзяць розныя змены гукавой структуры слова. Напрыклад, слова *тхор* складалася з кораня *дѣх-* і суфікса *-орь*.

Начало

Содержание

Страница 32 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

З цягам часу гук *д*, апынуўшыся пасля выпадзення рэдукаванага *џ* перад *гукам* *х*, распадабніўся да гук *т*, і спалучэнне *тх*- злілося з суфіксам – слова стала невытворным.

Дзякуючы апрошчанню мова папаўняецца каранёвымі марфемамі, якія становяцца базай для ўтварэння новых словаўтваральных гнёздаў: *віхор* – *віхравы*, *віхрасты*, *віхрыць*; *багаты* – *багата*, *багатыр*, *багатырскі*, *багацець*; *ашчада* – *ашчаджацца*, *ашчаджаць*, *ашчадлівы*, *ашчадны*, *ашчадлівасць*, *ашчаднасць*.

П е р а р а с к л а д а н н е – такая змена ў будове слова, пры якой гук або некалькі гукаў адрываюцца ад адной марфемы і далучаюцца да другой. Аснова слова застаецца вытворнай, аднак пачынае дзяліцца па іншаму на марфемы. Колькасць марфем звычайна памяншаецца мінімум на адну. Гэта звязана з тым, што некаторыя марфемы зліваюцца ў адну – прыстаўка з прыстаўкай, прыстаўка з коранем, суфікс з суфіксам, суфікс з канчаткам. Напрыклад, у назоўніках *выключальнік*, *халадзільнік*, *маразільнік*, *будзільнік* выдзяляецца суфікс *-льнік*, які ўзнік у выніку перараскладання з двух суфіксаў *-льн-* і *-ік-*. У назоўніку *жыўнасць* вылучаецца сёння суфікс *-насць*, які з’яўляецца спалучэннем суфікса *-н-*, адсечанага ад асновы прыметніка *жыўны*, які ў сучаснай беларускай мове не ўжываецца, і суфікса *-асць*. Дзякуючы перараскладанню ў сучаснай беларускай мове ўзнікла і прыстаўка *неда-*, якая выступае са значэннем ‘не адпавядае норме’: *недаспаць*, *недакарміць*, *недавыканаць*, *недаважыць*, *недаатрымаць*, *недавязаць*, *недаквасіць*, *недамераць*, *недаплаціць*, *недасаліць*, *недагрузіць*, *недаацаніць*, *недаспаць*, *недацягнуць* і інш. Таксама ў працэсе перараскладання з дзвюх прыставак *а-* і *бяз-* утварылася прыстаўка *абяз-* (*абяс-*): *абяздоліць*, *абязлічваць*, *абязлюдзець*, *абязводзіць*, *абязвечваць*, *абязболіць*, *абясславіць*, *абяскровіць*, *абяссіліць*, *абясславіць*, *абясцэніць*, *абясшкодзіць* і інш. Суфікс зліўся з канчаткам, напрыклад, у асабовых формах дзеясловаў *возіш*, *возіць*, *ідзеш*, *ідзе* і г.д. У гэтых дзеяслоўных формах галосныя *е* і *і* ў сучаснай беларускай мове ўваходзяць ў склад канчатка, а некалі адносіліся да асновы як тэматычныя суфіксы.

Начало

Содержание

Страница 33 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

У с к л а д н е н н е – такая змена ў структуры слова, у выніку якой невытворная аснова ператвараецца ў вытворную. Ускладненне часцей за ўсё назіраецца ў іншамовных словах. Напрыклад, слова *інструкцыя* першапачаткова мела невытворную аснову, але ў сувязі з тым, што ў мове пачалі выкарыстоўвацца словы *інструктар*, *інструктаж*, *інструктыўны* і інш. у аснове яго пачалі вылучаць корань *інструкц-*, суфікс *-ый-*. Ускладненне назіраецца таксама ў словах *гравюра*, *анархія*, *лістаж*, *авангард*, *разунак*, *агітацыя*, *апрабацыя*, *адаптацыя* і інш.

Д э к а р э л я ц ы я – такая змена ў структуры слова, у выніку якой захоўваецца колькасць марфем, але змяняецца іх функцыя ў слове. Напрыклад, назоўнік роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду *дома* і прыслоўе *дома* маюць у сваім складзе дзве марфемы. Аднак у назоўніку *дома* (*Хлопчык падышоў да свайго дома.*) мы вылучаем корань *дом-* і канчатак *-а*, а ў прыслоўі *дома* (*Трэба дома бываць часцей...*) корань *дом-* і суфікс *-а*. Дэкарэляцыя назіраецца таксама, напрыклад, у словах *добра*, *цёмна* (*ночка цёмна – на вуліцы цёмна, дзяўчына добра – добра папрацавалі*), дзе ў кароткіх прыметніках жаночага роду адзіночнага ліку марфема *-а* з’яўляецца канчатакам, а ў прыслоўі *добра* і ў безасабова-прэдыкатыўным слове *цёмна* вылучаем суфікс *-а*. Сваёй функцыяй адрозніваецца марфема *-оў* у назоўніку *дамоў* (*пяць дамоў*) і ў прыслоўі *дамоў* (*пайсці дамоў*), марфема *-а* ў дзеяслове *зразумела* (*Я ўсё зразумела.*) і ў прыслоўі *зразумела* (*Яна гаварыла проста і зразумела.*). Дэкарэляцыя назіраецца ў слове *чаму*, у якім вылучаем корань *ч-* і канчатак *-аму* (*Чаму тут здзіўляцца? Усё так і павінна было быць.*), калі яно з’яўляецца займеннікам, і корань *ч-* і суфікс *-аму* (*Чаму маці не пайшла са мною ў чарніцы?*), калі гэта слова выступае ў ролі прыслоўя.

[Начало](#)[Содержание](#)[Страница 34 из 165](#)[Назад](#)[На весь экран](#)[Закрыть](#)

5. Марфемны і этымалагічны аналіз

Марфемны аналіз – гэта вызначэнне структуры, якую слова мае ў сучаснай мове. Пры гэтым трэба ўлічваць жывыя словаўтваральныя сувязі, г. зн. параўноўваць, супастаўляць слова з роднаснымі і вылучаць толькі тыя марфемы, якія ёсць у ім у сучаснай мове. Напрыклад, пры марфемным аналізе ў слове *добры* вылучаецца корань **добр-** і канчатак **-ы**, не вылучаецца былы суфікс **-р-**.

Прыняты такі парадак марфемнага аналізу: спачатку трэба даць агульную лексіка-граматычную характарыстыку слова, назваць, якая гэта часціна мовы, адзначыць, зменнае слова ці нязменнае, у зменным слове вызначыць аснову і канчатак, пералічыць граматычныя значэнні канчатка, вызначыць тып асновы, у вытворнай аснове вылучыць корань і афіксы, паказаць функцыі афіксаў (словаўтваральныя яны ці формаўтваральныя), назваць тып кораня (свабодны ці звязаны), пералічыць варыянты кораня.

Этымалагічны аналіз ставіць задачай вызначэнне той марфемнай структуры, якую слова мела раней. У большасці выпадкаў дзяленне слоў на часткі пры марфемным і этымалагічным аналізе супадае: *вод-н-ы*, *рыб-ак*. У словах, якія з той ці іншай прычыны змянілі сваю структуру, пры марфемным і этымалагічным аналізе будуць вылучацца розныя часткі. Так, пры этымалагічным аналізе слова *добры* дзеліцца на корань *доб-* (параўн. *падобны*, *здобны*, *спадабацца*), суфікс **-р-**, канчатак **-ы**; слова *праўда* – на корань *праў-* (параўн. *правы*, *правільны*), суфікс **-д-**, канчатак **-а** (пры марфемным аналізе ў гэтым слове вылучаем толькі дзве марфемы – корань *праўд-*, канчатак **-а**). У слове *народ* з пункту гледжання сучаснай мовы аснова невытворная, этымалагічна ж тут выдзяляецца прыстаўка *на-* і корань *-род-* (параўн. *род*, *прырода*). Размежаванне марфемнага і этымалагічнага аналізу дазваляе пазбегнуць такой памылкі, як вылучэнне ў слове пры марфемным аналізе мёртвых суфіксаў і прыставак. Марфемны аналіз трэба адрозніваць ад словаўтваральнага аналізу. Пры марфемным аналізе, як ужо гаварылася, вызначаюцца і характарызуюцца ўсе структурныя часткі, на якія падзяляецца слова ў сучаснай мове: *да-рос-л-ы*, *грамад-ск-і*, *пра-чыт-а-ўшы*, *вы-бег-л-і*, *па-сын-ак-□*, *по-гляд-□*, *пера-салодж-ва-ц-ца*, *пры-вык-ну-ць*, *су-адняс-енн-е*, *с-пат-н-е-л-асць-□*, *у-руч-н-ую*, *у-служ-лів-ы*, *хлопч-ук-ов-ы*, *лед-нік-ов-ы*, *шчып-а-льн-ы*, *да-сяг-а-льн-асць-□*, *за-вільгат-н-е-ць*.

Начало

Содержание

Страница 35 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Словаўтварэнне

1. Паняцце пра словаўтварэнне
2. Марфалагічнае словаўтварэнне
3. Марфалагічна-сінтаксічнае ўтварэнне
4. Лексіка-сінтаксічны тып утварэння новых слоў
5. Лексіка-семантычны тып утварэння новых слоў
6. Словаўтваральны аналіз

Начало

Содержание

Страница 36 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

1. Паняцце пра словаўтварэнне

Лексіка беларускай мовы ўзбагачалася і ўзбагачаецца пераважна за кошт утварэння новых слоў на базе наяўнага моўнага матэрыялу пры дапамозе тых ці іншых сродкаў і спосабаў: *бяроза* → *бярозавы*, *асіна* → *падасінавік*, *смелы* → *асмеліца*. Словаўтварэнне – асноўная крыніца папаўнення і ўзбагачэння слоўніка нашай мовы. Новыя словы звычайна ўтвараюцца са словаўтваральных элементаў і па словаўтваральных узорах, мадэлях, ужо вядомых мове.

Такім чынам, **словаўтварэнне** (дэрывацыя) – гэта ўтварэнне новых слоў з вядомых мове словаўтваральных элементаў адпаведнымі спосабамі. Словаўтварэннем называюць таксама раздзел мовазнаўства, які вывучае шляхі і сродкі ўтварэння новых лексічных адзінак, апісвае іх сістэму. Новаўтвораныя словы далучаюцца да тых часцін мовы, якія ўжо існуюць у мове, і, як правіла, набываюць уласцівыя ім граматычныя катэгорыі.

Усе словы ў мове, як вядома, падзяляюцца на **в** **ы** **т** **в** **о** **р** **н** **ы** **я** (фармальна і па сэнсе выводзяцца з іншых аднакарэнных слоў: *надыход*, *узлесак*, *весельчак*) і **н** **е** **в** **ы** **т** **в** **о** **р** **н** **ы** **я** (не матывуюцца іншымі аднакарэннымі словамі: *дуб*, *зіма*, *лес*). Галоўным аб'ектам аналізу ў словаўтварэнні якраз і з'яўляецца вытворнае слова. Утваральнай асновай для яго можа быць асобнае слова (*мора* → *марскі*, *чытаць* → *чытач*, *касіць* → *касьба*), словазлучэнне (*іншая мова* → *іншамойны*, *Заходняя Беларусь* → *заходнебеларускі*, *светлыя валасы* → *светлавалосы*), іменна-прыназоўнікавае спалучэнне (*без вусой* → *бязвусы*, *пры дарозе* → *прыдарожны*, *без воблакаў* → *бязвоблачны*).

Словаўтваральная матывацыя – гэта адносіны паміж двума аднакарэннымі словамі, значэнне аднаго з якіх вызначаецца праз значэнне другога, больш простага па сэнсе: значэнне слова *асенні* вызначаецца праз значэнне слова *восень*.

Вытворнае і невытворнае словы звязаны паміж сабой адносінамі вытворнасці. У пары слоў, аб'яднаных такімі адносінамі, вытворным з'яўляецца слова, аснова якога мае большую колькасць марфем (*рука* – *ручны*, *вада* – *вадзяны*, *снег* – *снежны*).

Начало

Содержание

Страница 37 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Вытворнае слова можа быць утваральным для наступнага слова, а наступнае – для новага: *шкода* → *шкодны* → **няшкодны** → *няшкоднасць, пішчаць* → *піск* → *пісклівы* → *пісклівасць*, *журба* → *журбота* → *журботны* → *журботнасць*).

Такі рад аднакаранёвых слоў, што знаходзяцца ў адносінах паслядоўнай вытворнасці, называецца словаўтваральным ланцужком (*брыгада* → *брыгадзір* → *брыгадзірства*, *гумар* → *гумарыст* → *гумарыстычны* → *гумарыстычна*, *круг* → *круглы* → *круглявы* → *круглявасць*).

Вытворнае слова з боку словаўтваральнай структуры распадаецца на дзве часткі: у т в а р а л ь н у ю а с н о в у – частку вытворнага слова, агульную з асновай утваральнага слова (*новы* → *паднавіць*, *лопух* → *лапушыца*, *госць* → *гасцяваць*), і ф а р м а н т, які з’яўляецца носьбітам словаўтваральнага значэння. Звычайна фармантам выступае афікс (*малады* → *малад-осць*, *збіраць* → *збіра-льнік*, *малаціць* → *малаць-б-а*, *пісаць* → *пера-пісаць*, *гара* → *уз-гор-ак*).

Вытворнае слова можа знаходзіцца ў адносінах вытворнасці не з адным, а з некалькімі словамі ў роўнай ступені. Напрыклад, слова *дашкольнік* суадносіцца як з утваральным назоўнікам *школа* (*да-школь-нік*), так і з прыметнікам *дашкольны* (*дашкольн-ік*). У гэтым выпадку слова разглядаецца як утворанае двума спосабамі ўтварэння. Такое ўтварэнне можна назіраць, напрыклад, яшчэ ў словах *безбілетнік* (*без-білет-нік* ад назоўніка *білет* і *безбілетн-ік* ад прыметніка *безбілетны*), *беспарадкавы* (*бес-парадк-ав-ы* ад назоўніка *парадак* і *беспарадк-ав-ы* ад назоўніка *беспарадак*), *бытавізм* (*быт-авізм* ад назоўніка *быт* і *бытав-ізм* ад прыметніка *бытавы*), *задоўга* (*задоўг-а* ад прыметніка *задоўгі* і *за-доўга* ад прыслоўя *доўга*), *садоўнік* (*сад-оўнік* ад назоўніка *сад* і *садоў-нік* ад прыметніка *садовы*) і інш.

Тыя словы, якія ўтвараюцца ад утваральных асноў адной часціны мовы з дапамогай аднаго і таго ж словаўтваральнага сродку і маюць тое ж словаўтваральнае значэнне, складаюць адзін словаўтваральны тып. Напрыклад, словы *гаманлівы*, *гаварлівы*, *тамлівы*, *шчымлівы* ўтвораны ад дзеясловаў *гаманіць*, *гаварыць*, *таміць*, *шчымець* пры дапамозе суфікса *-лів-*. Для гэтых утвораных слоў

Начало

Содержание

Страница 38 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

характэрна словаўтваральнае значэнне 'прымета прадмета праз дзеянне, названае ўтваральным словам'. Усе гэтыя словы ўваходзяць у адзін словаўтваральны тып. Такім чынам, словаўтваральны тып – гэта схема пабудовы вытворных слоў, якая характарызуецца прыналежнасцю вытворных слоў да адной часціны мовы і фармальна і семантычна тоесным словаўтваральным сродкам: *цыбуліна, гарошына, фасоліна, бульбіна; хадзьба, дзяльба, малацьба, просьба, касьба; бяліць, сініць, чырваніць*.

Словаўтваральны сродак з'яўляецца носьбітам словаўтваральнага значэння. Словаўтваральнае значэнне – гэта тое агульнае значэнне рада вытворных слоў з тым самым словаўтваральным сродкам, якое адрознівае гэтыя словы ад іх утваральных. Напрыклад, словы *таксіст, трактарыст, машыніст* маюць агульнае значэнне 'асоба паводле прафесіі'.

Рад словаўтваральных тыпаў з адным і тым жа словаўтваральным сродкам аб'ядноўваюцца ў такую адзінку словаўтваральнай сістэмы, як спосаб утварэння. Усе спосабы ўтварэння можна падзяліць на дзве групы:

1) спосабы ўтварэння слоў з адной утваральнай асновай (*бяскрылы, заморскі, братацца*);

2) спосабы ўтварэння слоў, якія маюць у якасці словаўтваральнай базы больш чым адно паўназначнае слова (*байкапісец, глыбокапаважаны, санцапёк*).

Пры вызначэнні спосабу ўтварэння вытворнага слова неабходна помніць пра тры законы словаўтварэння:

першы закон – новыя словы ўтвараюцца на базе іншых слоў толькі пры наяўнасці паміж імі матывацыйных адносін (*аслабіць 'зрабіць слабым', кольчаты 'які складаецца з кольцаў', лінейны 'які мае выгляд лініі, складаецца з ліній', мямля 'той, хто мямліць', разраўнаваць 'зрабіць роўным', сярэбраны 'зроблены з серабра', удакладніць 'зрабіць больш дакладным', дзгчэць 'станавіцца дзікім');*

другі закон – словы ўтвараюцца ад утваральных слоў ці іх асноў (*вучыць → вучыцца, пісаць → выпісаць, тварог → тварожнік, дзе → дзесьці, мята → мятны, лаза → лазняк, логіка → лагічны*);

Начало

Содержание

Страница 39 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

трэці закон – словы ўтвараюцца з дапамогай аднаго суфікса ці адной прыстаўкі (пры адпаведных спосабах словаўтварэння: суфіксальным ці прыставачным) (падмятаць → падмята**нне**, сумарны → сумарна**сць**, садзіць → расадзіць, шарэць → **за**шарэць, крэсліць → **вы**красліць, падарожжа → падарож**ны**, **чаромха** → чаромха**вы**).

Словаўтваральнае гняздо – упарадкаваная адносінамі вытворнасці сукупнасць аднакарэнных слоў.

Начало

Содержание

Страница 40 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

2. Марфалагічнае словаўтварэнне

У сучаснай беларускай літаратурнай мове вылучаюцца наступныя тыпы ўтварэння новых слоў: марфалагічны, марфалагічна-сінтаксічны, лексіка-сінтаксічны і лексіка-семантычны. Гэтыя тыпы адрозніваюцца сваімі словаўтваральнымі сродкамі і рознай ступенню пашырэння. Самае пашыранае – **марфалагічнае** словаўтварэнне, пры якім новыя словы ўтвараюцца ў выніку спалучэння марфем. Асноўным сродкам марфалагічнага словаўтварэння ў мове з’яўляецца а ф і к с а ц ы я – утварэнне слоў шляхам далучэння да ўтваральнай асновы словаўтваральных **афіксаў**, т. зв. фармантаў. У залежнасці ад таго, пры дапамозе якіх афіксаў утвараюцца новыя словы, у марфалагічным словаўтварэнні выдзяляюцца наступныя спосабы:

1) с у ф і к с а л ь н ы спосаб характарызуецца далучэннем да ўтваральнай асновы суфіксаў: *халодны* → *халадн**а***, *вольны* → *вольн**асц**ь*, *мель* → *мел**к**і*, *роўны* → *роўн**я**ць*, *шэсць* → *шасц**ё**ра*. І толькі ў адзінкавых выпадках суфікс далучаецца не да асновы, а да цэлага слова (*сёння* → *сёння**ш**ні*, *заўтра* → *заўтра**ш**ні*, *учора* → *учар**аш**ні*).

Пры дапамозе суфіксаў найбольш часта ўтвараюцца назоўнікі і прыметнікі: *пчала* → *пчал**яр***, *пчала* → *пчал**ін**ы*, *дуб* → *дуб**няк***, *дуб* → *дуб**ов**ы*.

Назоўнікі, утвораныя с у ф і к с а л ь н ы м спосабам, абазначаюць:

– асобу: *кіраваць* → *кіраў**нік***, *чытаць* → *чыт**ач***, *бедны* → *бядн**як***, *вясёлы* → *вясельч**ак***, *фанат* → *фанат**ык***, *ныць* → *ныц**іж***, *апарат* → *апаратч**ык***, *разносіць* → *разносч**ык***, *насіць* → *насільшч**ык***, *страляць* → *стралок*, *аркестр* → *аркестрант*, *шаптаць* → *шаптун*, *Капыль* → *капыля**нін***, *пчала* → *пчал**яр***, *аптэка* → *аптэка**р***, *банк* → *банк**і**р*, *методыка* → *мета**ды**ст*, *баязлівы* → *баязлів**ец***, *карміць* → *карміл**ец***, *труба* → *трубач*, *каваць* → *кавал**ь*** і інш.;

– прадмет: *бусел* → *бусля**нка***, *кніга* → *кніга**р**ня*, *пер’е* → *пяры**на***, *карміць* → *кармуш**ка*** і інш.;

Начало

Содержание

Страница 41 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

– адцягненую прымету: *сумленны* → *сумленнасць*, *добры* → *дабрыня*, *мокры* → *макрэдзь*, *дробны* → *дробязь*, *сівы* → *сівізна*, *горкі* → *гарката* і інш.;

– адцягненае дзеянне: *страляць* → *стральба*, *бегаць* → *беганіна*, *разгадаць* → *разгадка* і інш.;

– асобу жаночага полу: *паэт* → *паэтэса*, *акцёр* → *актрыса*, *ткач* → *ткачыха*, *імператар* → *імператрыца*, *наглядаць* → *наглядальніца*, *буфет* → *буфетчыца*, *вязаць* → *вязацьчыца*, *скакаць* → *скакуха* і інш.;

– сукупнасць чаго-небудзь як адзінага цэлага: *ліна* → *ліпняк*, *пешы* → *пяхота*, *браты* → *братва*, *афіцэр* → *афіцэрства* і інш..

Пры дапамозе суфіксаў (-ав-, -к-, -лів-, -ыст-, -ат-, -чат-, -ан-, -авіт-, -ічн-, -аст-, -оўн-, -оўск-, -ёв-, -н-, -ын-, -яч-, -ск-, -ав- і інш.) утвараюцца сямантычна разнастайныя якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі: *ліпавы*, *гаманлівы*, *працавіты*, *палявы*, *дагаворны*, *ядавіты*, *вадкі*, *каленчаты*, *гарадскі*, *пчаліны*, *выбуховы* і інш. Якасныя прыметнікі звычайна ўтвараюцца ад назоўнікаў і дзеясловаў (*поспех* → *паспяховы*, *страх* → *страшны*, *ласка* → *ласкавы*; *майчаць* → *майклівы*, *цярпець* → *цярплівы*, *ліпнуць* → *ліпкі*). Адносныя прыметнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў (*вёска* → *вясковы*, *рыба* → *рыбны*, *пясок* → *пясчаны*, *луг* → *лугавы*), дзеясловаў (*купацца* → *купальны*, *гаварыць* → *гаварлівы*, *прытварыцца* → *прытворны*, *чытаць* → *чытальная*), прыслоўяў (*летась* → *леташні*, *сёння* → *сённяшні*, *цяпер* → *цяперашні*). Прыналежныя прыметнікі ўтвараюцца ад адушаўлёных назоўнікаў (*цётка* → *цётчыны*, *дзядуля* → *дзядулеў*, *камар* → *камарыны*, *Мікола* → *Міколаў*, *ліса* → *лісіная*, *Міхась* → *Міхасёў*).

С у ф і к с а л ь н ы м спосабам утвараюцца парадкавыя лічэбнікі ад колькасных (*тры* → *трэці*, *сорок* → *саракавы*, *мільярд* → *мільярдны*, *трыльён* → *трыльённы*), а таксама зборныя лічэбнікаі ад колькасных (*сем* → *сямёра*, *тры* → *троіў*), *дзевяць* → *дзвяцера*). Пры дапамозе суфікса *-аццаць* утвараюцца лічэбнікі адзінаццаць, дваццаць; *-анаццаць* – дванаццаць, *-ынаццаць* – трынаццаць,

Начало

Содержание

Страница 42 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

-наццаць – чатырнаццаць, пятнаццаць, шаснаццаць, сямнаццаць, васямнаццаць, дзявятнаццаць; -ыццаць – трыццаць.

Ужываюцца суфіксы для ўтварэння прыслоўяў: *даўні* → *даўно*, *шчыры* → *шчыра*, *позні* → *позна*; дзеясловаў: *сум* → *сумаваць*, *экран* → *экранізаваць*, *камплект* → *камплектаваць*; лічэбнікаў: *мільён* → *мільённы*, *два* → *дво[ў]э*, *пяць* → *пяцёра*.

Пры дапамозе суфіксаў могуць утварацца словы таго самага ці іншага граматычнага класа: *лес* → *ляснік*, *лясны*; *гарачы* → *горача*, *гарачыня*; *слабы* → *слаба*, *слабець*.

Трэба адзначыць, што назоўнікі, у склад якіх уваходзіць дзве асновы, могуць быць утвораны суфіксальным спосабам (а не спосабам складана-суфіксальным) ад складаных прыметнікаў: *першарадны* → *першараднасць*, *водаўстойлівы* → *водаўстойлівасць*, *добразычлівы* → *добразычлівасць*. І наадварот, прыметнікі, у складзе якіх вылучаюцца дзве асновы, могуць быць утвораны ад складаных назоўнікаў суфіксальным спосабам: *чарназём* → *чарназёмны*, *хлебароб* → *хлебаробны*, *вадасцёк* → *вадасцёкавы*, *кветкавод* → *кветкаводчы*.

Пры ўтварэнні слоў суфіксальным спосабам ва ўтваральнай аснове можа назірацца чаргаванне гукаў (*воблака* → *воблачны*, *сухі* → *сохнуць*); адсячэнне канца ўтваральнай асновы (*арганізаваць* → *арганізатар*, *тырчаць* → *тырчком*); нарашчэнне асновы (*Рым* → *рымлянін*); накладанне фарманта на канец асновы (*важны* → *важнічаць*, *Мінск* → *мінскі*); сцяжэнне зычных (*кандыдат* → *кандыдацкі*, *агент* → *агенцтва*). З’ява зліцця канцавога гука кораня з пачатковым гукам суфікса *-ск-* ці *-ств-* (*чытацкі*, *салдацкі*, *мастацкі*, *данбаскі*, *таварыства і г.д.*) ці зліцця апошніх гукаў кораня *-ск-* з фармантам *-ск-* называецца фузіяй (*пінскі*, *віцебскі*, *мінскі*).

2) П р ы с т а в а ч н ы (прэфіксальны) спосаб характарызуецца далучэннем прыстаўкі (прэфікса) да слова: *мастацкі* → *анты*мастацкі, *пісаць* → *пера*пісаць, *цыклон* → *анты*цыклон, *прадукты* → *суб*прадукты, *хуткасны* → *звыш*хуткасны.

Начало

Содержание

Страница 43 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Прыставачны спосаб утварэння назоўнікаў рэалізуецца з дапамогай прыставак са значэннем сумеснасці, адмоўя, падпарадкавання, супрацьлегласці, узаемасувязі і інш.: *герой* → *антыгерой*, *голос* → *водгалас*, *камфорт* → *дыскамфорт*, *мантаж* → *дэмантаж*, *генератар* → *звышгенератар*, *мера* → *контрмера*, *сістэма* → *надсістэма*, *спакой* → *неспакой*, *палкоўнік* → *падпалкоўнік*, *тэкст* → *падтэкст*, *дзед* → *прадзед*, *агент* → *рэагент*, *удзельнік* → *саўдзельнік*, *тропікі* → *субтропікі*, *мода* → *супермода*, *мода* → *экстрамода*, *арэнда* → *субарэнда*, *актывацыя* → *дэактывацыя*, *гук* → *ультрагук*, *марафон* → *супермарафон*.

Прыстаўкі таксама ўжываюцца для ўтварэння прыметнікаў, займеннікаў, дзеясловаў, прыслоўяў: *высокі* → *невысокі*, *звыклы* → *нязвыклы*, *шырокі* → *зашырокі*, *мінулы* → *пазамінулы*, *імклівы* → *звышімклівы*; *што* → *нешта*, *каторы* → *некаторы*, *які* → *ніякі*, *што* → *нішто*, *чый* → *абы-чый*, *што* → *абы-што*; *гаварыць* → *прагаварыць*, *перагаварыць*, *нагаварыць*, *абгаварыць*; *ісці* → *зайсці*, *падысці*, *абысці*, *выйсці*, *надысці*; *мала* → *замала*, *летась* → *пазалетась*, *весела* → *нявесела*, *заўтра* → *назаўтра*, *куды* → *абы-куды*, *як* → *ніяк*, *заўтра* → *паслязаўтра*.

Пры дапамозе прыставак звычайна ўтвараюцца новыя словы той самай часціны мовы: ад дзеяслова ўтвараюцца дзеясловы: *крычаць* → *закрычаць*, *вязаць* → *прывязаць*, *жыць* → *перажыць*; ад прыметніка – прыметнікі: *гуманны* → *антыгуманны*, *кантрольны* → *падкантрольны*, *вясёлы* → *невясёлы*; ад назоўніка – назоўнікі: *горад* → *прыгарад*, *унук* → *праўнук*, *аўтар* → *сааўтар*, ад займенніка – займеннікі: *які* → *ніякі*, *што* → *нешта*, *чый* → *абы-чый*; ад прыслоўя – прыслоўі: *многа* → *замнога*, *шмат* → *няшмат*, *летась* → *пазалетась*.

3) Прыставачна-суфіксальны спосаб утварэння слоў характарызуецца далучэннем да ўтваральнай асновы адначасова прыстаўкі і суфікса: *стол* → *настольны*, *права* → *бяспраўны*, *добры* → *па-добраму*, *новы* → *паднавіць*, *славянскі* → *па-славянску*, *ступаць* → *прыступка*.

Начало

Содержание

Страница 44 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Пры ўтварэнні новага слова прыставачна-суфіксальным спосабам ва ўтваральнай аснове можа назірацца чаргаванне гукаў (*католік* → **а**каталічыць, *багаты* → **у**збагаціць, *пачатак* → **у**пачатку).

Прыставачна-суфіксальны спосаб выкарыстоўваецца пры ўтварэнні прыметнікаў: *след* → **б**яследны, *мянса* → **б**язмежны, *дар* → **б**яздарны; назоўнікаў: *печ* → **з**апечак, *стол* → **на**стольнік, *вушы* → **на**вушнік; прыслоўяў: *поўнач* → **а**поўначы, *бок* → **з**бок, *вясна* → **у**весну; дзеясловаў: *тлушч* → **аб**ястлушчыць, *білет* → **а**білеціць, *раўнавага* → **у**раўнаважыць.

4) П о с т ф і к с а л ь н ы спосаб словаўтварэння характарызуецца далучэннем да ўтваральнага слова постфікса: *купаць* → **купацьца**, *што* → **што-небудзь**, *які* → **якісьці**, *дзе* → **дзесь**. Постфіксальным спосабам звычайна ўтвараюцца новыя словы той самай часціны мовы: ад дзеяслова – дзеясловы (*мыць* → **мыцьца**), ад займенніка – займеннікі (*што* → **што-небудзь**), ад прыслоўя – прыслоўі (*куды* → **кудысьці**).

5) П р ы с т а в а ч н а – п о с т ф і к с а л ь н ы спосаб характарызуецца далучэннем да ўтваральнага слова адначасова прыстаўкі і постфікса: *гаварыць* → **раз**гаварыца, *бегчы* → **раз**бегчыся, *гуляць* → **пра**гуляца, *гукаць* → **да**гукаца, *стаяць* → **за**стаяца).

Прыставачна-постфіксальным спосабам утвараюцца новыя словы той самай часціны мовы: ад дзеяслова – дзеясловы (*пісаць* → **рас**пісаца, *гаварыць* → **з**гаварыца, *пішчыць* → **рас**пішчыца).

6) Б я з а ф і к с н ы (нульсуфіксальны, бясссуфіксальны) спосаб, які сваімі асаблівасцямі адрозніваецца ад іншых спосабаў марфалагічнага ўтварэння слоў. Пры ўтварэнні слоў гэтым спосабам дэрывацыйным сродкам выступае не матэрыяльна выражаны, а нулявы суфікс. Бязафіксным спосабам звычайна ўтвараюцца назоўнікі ад некаторых дзеясловаў і прыметнікаў: *пустасловіць* → **пустаслоў**, *бегчы* → **бег**, *намалаціць* → **намалот**, *стукаць* → **стук**, *прапанаваць* → **прапанова**, *падзякаваць* → **падзяка**, *сіні* → **сін**, *глыбокі* → **глыб**, *высокі* → **высь**, *шырокі* → **шыр**, *чырвоны* → **чырван**.

Начало

Содержание

Страница 45 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

З приведзеных прыкладаў бачна, што пры гэтым спосабе ўтварэння часта адбываецца частковае скарачэнне (усячэнне) асновы прыметніка і дзеяслова, а таксама назіраюцца чаргаванне гукаў (*глухі* → *глуш*, *плакаць* → *плач*, *жоўты* → *жоўць*), змякчэнне зычнага на канцы новай асновы (*белы* → *бель*, *чырвоны* → *чырвань*), адначасовае ўсячэнне асновы і чаргаванне (змякчэнне) зычнага (*мутны* → *муць*, *гладкі* → *гладзь*); змена націску (*запісаць* → *запіс*, *прыязджаць* → *прыезд*). Бясуфіксальным спосабам утвораны і некаторыя іншыя словы, напрыклад: *золата* → *залаты*, *шаснаццаць* → *шаснаццаты*, *сто* → *соты*, *добры* → *дабро*, *чалавек* → *чалавечы*, *шляхта* → *шляхечы*, *рэзаць* → *рэзь*. Страта афікса пры словаўтварэнні (ці формаўтварэнні) называецца ў лінгвістыцы **дэзаксіцыяй**.

7) **Суфіксальна-постфіксальны** спосаб характарызуецца далучэннем да ўтваральнай асновы адначасова суфікса і постфікса: *калас* → *каласіца*, *лопух* → *лапушыца*, *кучаравы* → *кучаравіца*, *пудра* → *пудрыца*, *спор* → *спорыца*.

8) **Прыставачна-нульсуфіксальны** спосаб характарызуецца далучэннем да ўтваральнай асновы адначасова прыстаўкі і нулявога суфікса (*рука* → *бязрукі*, *галава* → *безгалавы*, *нос* → *бязносы*, *хвост* → *бяхвосты*, *пёры* → *бяспёры*, *крылы* → *бяскрылы*, *сіні* → *просінь*, *верх* → *наверх*, *восень* → *увосень*, *гнацца* → *пагоня*, *перарэзаць* → *наперарэз*, *паказаць* → *напаказ*, *урадзіць* → *няўрод*, *захлёбвацца* → *узахлёб*, *даганяць* → *уздагон*, *міг* → *уміг*, *разнабой* → *уразнабой*, *дыхнуць* → *подых*, *зваць* → *позва*, *ступаць* → *поступ*). Нулявы суфікс у падобных словах вылучаецца на тых жа падставах, што і ў бясуфіксных утварэннях. Прыстаўка не мяняе прыналежнасці да пэўнай часціны мовы. Гэта функцыя суфікса. У разглядаемых словах (*уніз*, *бязрукі*, *няўрод*, *напаказ*) такая змена адбываецца.

9) **Прыставачна-суфіксальна-постфіксальны** спосаб утварэння характарызуецца адначасовым далучэннем да ўтваральнай асновы прыстаўкі,

Начало

Содержание

Страница 46 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

суфікса і постфікса: *смелы* → *асмеліца*, *зямля* → *прызямліца*, *банкрут* → *абанкруціца*, *тавар* → *атаварыца*, *смах* → *насміхаца*, *шчодры* → *расшчодрыца*, *лепшы* → *палепшыца*, *цана* → *прыцаніца*, *чырвоны* → *расчырванеца*.

10) У н і в е р б а л і з а ц ы я (разнавіднасць суфіксальнага спосаба) – працэс утварэння новых слоў ад словазлучэнняў, пабудаваных па тыпе дапасавання (прыметнік + назоўнік), шляхам далучэння да ўтваральнай асновы, выдзеленай з прыметніка, суфікса -к: *манныя крупы* – *ман-к-а*, *чытальная зала* – *чытал-к-а*, *шматтыражная гадэта* – *шматтыраж-к-а*. Універбалізацыя – прадуктыўны спосаб словаўтварэння, які выкарыстоўваецца ў гутарковай мове.

Да марфалагічнага тыпу ўтварэння слоў мы традыцыйна адносім і словы, утвораныя шляхам складання. Можна вылучыць:

1) с л о в а с к л а д а н н е – утварэнне новых слоў у выніку аб'яднання дзвюх граматычна аформленых лексічных адзінак: *плашч-палатка*, *радыёаматар*;

2) а с н о в а с к л а д а н н е – утварэнне слоў з дзвюх або болей асноў, найчасцей з дапамогай злучальных галосных, зрэдку без іх: *зерняшавішча*, *кап'якідальніца*, *светла-зялёны*, *лесанарыштоўкі*, *лесазабуд*, *відазмяненне*, *ваеннапалявы*, *кармацэх*, *коранепадобны*, *вагонабудаванне*, *істужкападобны*, *караняплоды*, *першадрукар*;

3) с л а д а н а - с у ф і к с а л ь н ы спосаб – утварэнне новых слоў з дзвюх асноў з адначасовым далучэннем суфікса: *першакурснік*, *галаваломка*, *чыстапісанне*, *пяцігадовы*, *высакакласны*, *гукапранікальны*, *дабравольны*, *двухсэнсавы*, *доўгачасовы*, *жалезарудны*, *кітабойны*, *косавугольны*, *медаварня*, *машынабудайнічы*, *мэтаімклівы*, *паравозарамонтны*, *пустасловіць*, *смахатворны*, *прэснаводны*.

Пры вызначэнні словаўтваральнай структуры вытворных слоў, якія маюць у сваім складзе дзве асновы, трэба мець на ўвазе наступную акалічнасць: не ўсе словы, у склад якіх уваходзяць дзве каранёвыя марфемы, утвораны шляхам складання. Сярод такіх слоў шмат суфіксальных утварэнняў:

Начало

Содержание

Страница 47 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

паравозны, газазваршчык, мнагазначнасць, добрасумленнасць, добразычлівец, добраахвотнік, мэтазгоднасць, тавараабменны, пісьмаводства. Утваральнымі асновамі для гэтых слоў паслужылі асновы складаных слоў: паравоз → паравоз-ны, газазварка → газазвар-шчык, мнагазначны → мнагазначн-асць, добрасумленны → добрасумленн-асць, добразычлівы → добразычлів-ец, добраахвотны → добраахвотн-ік, мэтазгодны → мэтазгодн-асць, тавараабмен → тавараабмен-ны, пісьмавод → пісьмавод-ств-а;

4) складана-прыставачна-суфіксальны спосаб – утварэнне новых слоў з дзвюх асноў з адначасовым далучэннем прыстаўкі і суфікса: пры Чорным моры → **Пры**чарнамор' [йэ], па той бок → **па**тойбак**овы**, перад Новым годам → **перад**навагод**ні**;

5) складана-нульсуфіксальны спосаб – утварэнне новых слоў з дзвюх асноў з адначасовым далучэннем нулявога суфікса: сінякрылы, слабагалосы, легканогі, легкакрылы, лесавод, кветкавод, клеявар, пісьмавод, прававед, разнавокі, раслінавод, рудакоп, ружовашчкі, рознагалосы, смуглатвары, смеццявоз;

6) абрэвіяцыя – спосаб, пры якім пры ўтварэнні складаных слоў зліваюцца не поўныя, а скарачаныя асновы: МВФ, педсавет, юннат. Гэтым спосабам утвараюцца толькі назоўнікі.

Сярод **абрэвіатур** можна вылучыць некалькі структурных груп:

- усечаныя словы: фотакар (фотакарэспандэнт), Афган (Афганістан);
- часткова скарачаныя словы (у адно складанае слова зліваюцца частка першага слова і поўнае другое слова): спартклуб, медпункт, тэхдапамога, спецшкола, разведслужба, райцэнтр, рацпрапанова, рэдкалегія, сандружына, сельсавет, медагляд;

- складанаскарачаныя словы (дзве ці некалькі частак паўназначных слоў на аснове намінацыйных словазлучэнняў): філфак, лясгас, юннат, рабкар, начдыў, сельмаг, селькар, наркам, племгас.

Начало

Содержание

Страница 48 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

Сярод складанаскарочаных слоў вылучаюцца:

1) складовыя абрэвіятуры – словы, у склад якіх уваходзяць пачатковыя фрагменты ўсіх ці толькі асобных кампанентаў зыходнага словазлучэння: *мехмат* (*механіка-матэматычны факультэт*); *леспрамгас* (*леснапрамысловая гаспадарка*); *дзяржстрах* (*дзяржаўнае страхаванне*), *універсам* (*універсальны магазін самаабслугоўвання*), *камбрыг* (*камандзір брыгады*); *лінкар* (*лінейны карабель*);

2) ініцыяльныя абрэвіятуры – словы, утвораныя з пачатковых гукаў (*гукавыя абрэвіятуры*) ці літар (*літарныя абрэвіятуры*) усіх або толькі асобных кампанентаў зыходнага словазлучэння: *ААН* (*Арганізацыя Аб'яднаных Нацый*); *ВКЛ* (*Вялікае Княства Літоўскае*); *НДІ* (*навукова-даследчы інстытут*);

3) сцяжэнне – **абрэвіятуры**, утвораныя ў выніку апушчэння асобных унутраных складоў слова і аб'яднання пачатковага і канцавага яго элементаў: *рацыя* (*радыёстанцыя*);

– тэлескапічныя словы – **абрэвіятуры**, утвораныя шляхам злучэння ў адно цэльнааформленае слова пачатковага элемента першага слова і канцавага элемента другога: *мапед* (*матацыкл + веласіпед*); *шыфраграма* (*шыфраваная тэлеграма*); *біёніка* (*біялогія і электроніка*); *Еўрабачанне* (*Еўрапейскае тэлебачанне*);

– змешаны тып – утварэнне абрэвіатур у выніку спалучэння розных груп абрэвіатур: *ЭЛіМБел* (*Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*), *БелТА* (*Беларускае тэлеграфнае агенцтва*).

Некаторыя словы ўтвараюцца шляхам усячэння ўтваральнай асновы незалежна ад мяжы марфемы: *спецыяліст* – *спец.* Гэты спосаб разглядаецца як разнавіднасць абрэвіяцыі і мае другую назву – усячэнне ўтваральнай асновы па абрэвіатурным спосабе.

Начало

Содержание

Страница 49 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

3. Марфалагічна-сінтаксічнае ўтварэнне

М а р ф а л а г і ч н а - с і н т а к с і ч н а е ўтварэнне – гэта ўтварэнне новых слоў у выніку пераходу слоў з адной часціны мовы ў другую. Пры такім утварэнні адбываецца *дэсемантызацыя* – змяненне значэння слова, яго марфалагічных прымет і сінтаксічнай ролі.

Для сучаснай беларускай мовы ўласцівы наступныя спосабы марфалагічна-сінтаксічнага ўтварэння слоў:

1) **С у б с т а н т ы в а ц ы я** – пераход іншых часцін мовы ў назоўнікі: *дыпломная праца – **дыпломная** ляжыць на стале; нашы сябры – **нашы** дома; усе людзі – прыйшлі **ўсе**; сямёра мужчын – **сямёра** аднаго не чакаюць; бацька і сын – **І** – спалучальны злучнік.*

У назоўнікі пераходзяць азначальныя займеннікі (*усе, усё, усякі, кожны, іншы*), ужытыя без назоўніка (***Усё** мае свой канец. Ужо **ўсе** сабраліся. **Усякі** гэта зробіць. **Кожны** адказвае сам за сябе. **Іншы** такога не прыдумае.*), прыналежныя займеннікі *мой, твой* у значэнні 'муж', 'сын', *мая, твая* ў значэнні 'жонка' ці 'дачка', *свой, наш, ваш* (***Мой** ужо прыехаў. **Мая** пайшла ў магазін. **Твой** яшчэ не прыйшоў.*), указальныя займеннікі *той, гэты*, якія не паясняюць назоўнікаў (***Гэта** хвалявала сястру больш за ўсё.*), зрэдку асабовыя займеннікі (***Гутарыць** са сваім "я" было для яго найвышэйшай узнагародай.*)

Так, пры пераходзе прыметніка, займенніка, дзеепрыметніка і іншых часцін мовы ў разрад назоўнікаў яны набываюць значэнне прадметнасці, граматычныя катэгорыі назоўніка, выконваюць у сказе ролю дзейніка або дапаўнення: ***усе** сабраліся, пачакаем **усіх*** (параўн.: *усе сябры, пачакаем усіх вучняў*). Некаторыя прыметнікі канчаткова перайшлі ў разрад назоўнікаў і як прыметнікі не ўжываюцца: *ляснічы, араты, рулявы, пірожнае.*

2) **А д ' е к т ы в а ц ы я** – пераход дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, займеннікаў у прыметнікі: ***першы** курс – **першы** гатунак; **бліскучыя** кроплі – **бліскучыя** здольнасці; праявіць **свой** характар – гэта **свой** чалавек.*

Начало

Содержание

Страница 50 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Найбольш часта ад'ектывуюцца дзеепрыметнікі і парадкавыя лічэбнікі: *бліскучыя цацкі – бліскучы адказ, прыгнечаны народ – прыгнечаны настрой, у двух трэціх класах сорок тры вучні – даведацца ад трэціх асоб; студэнты першага курса – макароны першага гатунку*. Значэнне прыметніка ў кантэксце можа набываць і колькасны лічэбнік *адзін* (*Коні розных масцей, стрэльбы розных гатункаў, толькі людзі па веры і гарту адны* (П. Броўка)).

3) П р а н а м і н а л і з а ц ы я – пераход лічэбнікаў, прыметнікаў у займеннікі ў выніку страты ці аслаблення характэрнага для іх лексічнага значэння і набывання абстрактнага значэння і ўказальнай функцыі: *пэўнае значэнне – пэўны час працаваў; хадзіць у другі клас – мець другі погляд на вынесеным на абмеркаванне пытанні; адзін стол прынеслі з калідора – адзін чалавек некалі гаварыў пра гэта*.

4) А д в е р б і я л і з а ц ы я – пераход склонавых формаў назоўнікаў, а таксама дзеепрыслоўяў у прыслоўі: *ганяцца за зайцам – ехаць зайцам; пляць дамоў – пайшлі дамоў; гэтай ноччу – ноччу пахаладала; Жартуючы, мы і не заўважылі, як прыехалі дадому. – Хлопец падымаў гэты камень жартуючы; Не спяшаючыся, мы сабралі ўсе свае рэчы. – Вожык не коціцца, нібы мячкы, з горкі, а ідзе не спяшаючыся, паважна* (П. Ткачоў).

Адвербілізуюцца некаторыя назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку (*летам, восенню, ноччу, роем, зімой, зайцам, вясной: Позна ноччу тата прыехаў з камандзіроўкі* (У. Ліпскі); *Але зімой да мокрых ног пачаў прыліпаць снег, замярзаць* (В. Гурскі)); творнага склону множнага ліку (*часамі, гадамі: Гадамі працаваць над дысертацыяй.*); роднага склону множнага ліку (*дамоў: – Ой, мне пара дамоў, мама будзе шукаць, – схамянулася воблачка* (М. Шубіч)), роднага склону адзіночнага ліку (*дома: Шмат сабрала пчолка мёду з розных кветак, дома ім накорміць родных пчолак-дзетак* (Я. Журба)), некаторыя азначальныя займеннікі (*сам, сама: А сёння я пацвердзіць рад, што бачыў сам на дрэўцы тонкім і груш, і яблык розных шмат...* (Х. Гурыновіч)), а таксама дзеепрыслоўі, калі яны стаяць пасля дзеяслова, адказваюць на пытанне акалічнасці спосабу дзеяння: *ішлі спяваючы,*

Начало

Содержание

Страница 51 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

падымае жартуючы, чытай лжжачы, есці стоячы, сядзець надзьмуўшыся, жыць прыпяваючы.

Набываць значэнне прыслоўя могуць і такія займеннікі, як таму, чаму, чамусьці, штосьці, чамусь: Штосьці спявае пяшчотнае бор... – Не сядзіцца штосьці дома.

5) П р э п а з і ц ы я н а л і з а ц ы я – пераход прыслоўяў і іншых часцін мовы ў прыназоўнікі: 1) **Вакол** цішыня. – **Вакол** школы растуць бярозы. 2) **З дапамогай** вашай мы хутка гэта зробім. – **З дапамогай** сяброў мы хутка справіліся з гэтай работай. 3) Я з гэтым **згодна**. – **Згодна** распараджэнню дырэктара заўтра ў школе праводзіцца дзень адчыненых дзвярэй.

Пераходзячы ў прыназоўнікі, самастойныя часціны мовы страчваюць лексічнае значэнне і пачынаюць выконваць службовую ролю – спалучаць словы і вызначаць адносіны паміж імі ў словазлучэнні ці сказе.

У прыназоўнікі могуць пераходзіць:

– назоўнікі ва ўскосных склонах (у спалучэнні з невытворнымі прыназоўнікамі ці без іх): шляхам, край, за кошт, з мэтай, на чале, з выпадку, па лініі, па меры, у ролі, у знак, з прычыны, у выніку, з дапамогай, пры дапамозе, за выключэннем, з ліку, у ліку, на аснове, па шляху, у час, у сувязі з, у залежнасці ад, у параўнанні з і інш. (Вы ідзяце правільным шляхам. – Назоўнік **перажытае** ўтвораны шляхам пераходу ў назоўнік дзеепрыметніка; **З дапамогай** вашай мы хутка справіліся з заданнем. – Прыметнік **палявы** ўтвораны ад асновы назоўніка пол- з дапамогай суфікса **-яв**-.; Родны край не адпускае. – А я лягу-прылягу край гасцінца старога на духмяным пракосе недаспелай травы.);

– прыметнікі згодна з, адпаведна, адносна, паралельна (Яна была згодна з сяброўкай. – Згодна з календаром, на вуліцы ўжо сярэдзіна зімы, а снегу яшчэ не было.);

– прыслоўі: абапал, блізка, вакол, насустрэч, наперад, побач, паблізу, супраць, услед, збоку ад, воддаль, наводдаль, пасля, поруч, усяляж, пасярод, убаку ад, навокал,

Начало

Содержание

Страница 52 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

скрозь, міма, унутры, кругом, напярэдадні, непадалёку, попеч, уздоўж, упоперак і інш. (Насустрач нясуца машыны. – Насустрач маці бегла дачка; Вакол цішыня. – Вакол дарогі растуць бярозы; Цішыня стаяла скрозь. – Скрозь хмары выглядае сонца.);

– дзеепрыслоўі: дзякуючы, нягледзячы на, пачынаючы ад, пачынаючы з, выключаючы, уключаючы, канчаючы, не лічачы і інш. (Пачынаючы сваю працу ў вясковай школе, маладая настаўніца не думала, што тут яна застанеца назаўсёды. – Пачынаючы з панядзелка, мы кожны дзень бываем у школе; Мы развіталіся з гаспадарамі, дзякуючы ім за гасціннасць. – Дзякуючы вам мы не спазніліся на цягнік.)

6) Н у м е р а л і з а ц ы я – працэс замацавання за назоўнікамі асобных прымет, характэрных для няпэўна-колькасных лічэбнікаў: *Недалёка ад вёскі раскінуўся лес.* – У класе падчас праверкі задання *лес* рук.; Хвалюецца *мора*. – Кругом *мора* кветак.

Са значэннем няпэўнай колькасці могуць ужывацца:

– назоўнікі (процьма, маса, цьма, безліч, горы, мора, лес): Лес – жывая вопратка зямлі, яе музыка (І. Навуменка). – У час праверкі дамашняга практыкавання ў класе быў лес рук.

– прыслоўі (многа, мала, крыху, шмат, трохі, нямала, нямнога): Мы многа зрабілі за гэты час. – Многа кніг прачытана мною.

7) І н т э р ' е к т ы в а ц ы я – пераход у выклічнікі знамянальных слоў. Пры гэтым траціцца лексічнае значэнне, а слова, ператвараючыся ў сігнал, выражае эмоцыі ці пабуджэнне: *Стаяць* дзеці. – *Стаяць!; Кругом* ні душы. – *Кругом!; Сёння не зловіце* ніводнай рыбкі. – *Не зловіце!; З мяне гэтага хопіць* на некалькі тыдняў. – *Хопіць!* Значэнне выклічнікаў могуць набываць некаторыя назоўнікі (жах, марш, божжа, дудкі, бяда, крышка, палундра), дзеясловы (дзякуй, памілуй, бывай, валяй, стой, выбачай, прабач), прыслоўі (годзе, досыць), прыметнікі (здароў), фразеалагізмы (чорт вазьмі, трымай кішэню).

Начало

Содержание

Страница 53 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

8) К а н ' ю н к ц ы я н а л і з а ц ы я – пераход у злучнікі іншых часцін мовы: **Калі** прыйдзеце да нас? – **Калі** накарміш птушак зімою, яны адплацяць табе вясною; **Ці** не паедзеце заўтра дахаты? – Можна прытайца каля старога дрэва і пачакаць, **ці** не пакажацца мышка-нарушка (П. Ткачоў); Весела пазірае стары лес, **што** разросся за сялом і цягнецца па краях поля (Я. Колас). – Доўга нылі пасля ногі, напаміналі ласю, **што** небяспечна лезці ў халодную ваду (В. Гурскі).

У злучнікі могуць пераходзіць:

– назоўнік раз: Вось і на гэты раз бярозка, на жаль, аказалася не той. – Няхай стараецца, раз хоча чаго дасягнуць.

– займеннік што: На хвалях, што разыходзіліся аб бартоў, гоідалася мокрая трава. – І выходзіла так, што дачка ўдалася ў матку.

– лічэбнік адно: У сястры толькі адно дзіця. – Навокал былі лясы, кары хапала, адно еш на здароўе (К. Чорны).

– прыслоўі (як, калі, ледзь): Вы не падкажашце, як даехаць да праспекта Рэспублікі. – Хлопец толькі цяпер заўважыў, як ён прырос да роднай старонкі; Бабуля ледзь ішла. – Многа людзей, ледзь толькі азірнешся назад, ажывае ў памяці.

– часціцы (ці, бы, толькі, хоць, аж, нібы, быццам): Ці не палажыла маці чаго ў сумку? – Пятро запытаў у шафёра, ці не падвязе ён яго да горада; Толькі пад абед з-за хмар выглянула сонца. – Дзеці леглі даўно, толькі маці не спіць; Аж пабалеў хлопец! – Такім дыхнула родным, нашым, аж я зажмурыўся на міг; Але ў Чапы фанабэры было хоць адбаўляй. – Туман яшчэ не паспеў зусім асесці, хоць на вёсцы яго і не было ўжо; Зімой, здубянелыя, галінкі грушы нібы прасіліся ў хату пагрэцца, а ўлетку вабілі да сябе (А. Корзун.) – Лісічкі, нібы гарэзлівая малеча, доўга гушчаліся ў паветры (М. Валюшка).

9) П а р т ы к у л я ц ы я – пераход у часціцы іншых часцін мовы: Антось глядзеў і пацяшайся і ціха сам **сабе** смяяўся. – А хлопец **сабе** смаліць і смаліць. Прыходзьце, дзеці, да нас **яшчэ**. – З пустымі, свабоднымі рукамі дзяўчыны робіцца **яшчэ** весялей. (Я. Брыль).

Начало

Содержание

Страница 54 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Ад займеннікаў паходзяць часціцы *гэта, усё, сабе*: *Гэта поле тут здаўна*. – Дзеці – *гэта* наша будучыня; *Вазьмі сабе* адзін яблык. – *Жыла яна сабе* адна не першы год; *Усё* лета сын правёў у вёсцы. – *Сумка* станавілася *ўсё* больш цяжкай.

Лічэбнікі адно, адны могуць таксама выступаць у ролі часціц: “А ты паглядзі, што *гэта* за грыбы. *Старызна, адны* чарвякі. . .” (І. Вярыга).

У разрад часціц могуць пераходзіць прыслоўі *ўжо, проста, роўна, там, чыста, тут, яшчэ, амаль, прыблізна, якраз, ледзь і інш.*: *Хлопец працаваў гэты год роўна, без збояў*. – *Роўна ў пяць гадзін хлопец быў на нагах*; *Хлопец гаварыў проста і зразумела*. – *Проста* перад намі пазіраў у неба, *узабраўшыся на высокі пень, грыб-трутавік*; *Там, за лесам, раскінулася поле*. – *Штотам* ні кажы, а зіму дзеці чакаюць; *Тут, каля возера, лёгка дыхаецца*. – *Ну, тут ён і панёсся*; *Яна хацела з ёй сустрэцца яшчэ*. – *Не толькі назад вернеш, але яшчэ і прабачэння папросіш*.

Ад дзеясловаў паходзяць часціцы *дай, давай*: *Хутчэй давай* *сшытак!* – *Давай* *сходзім у госці!*

Пры пераходзе з адной самастойнай часціцы мовы ў іншую самастойную часціцу мовы слова набывае значэнне, граматычныя катэгорыі слоў гэтага класа і выконвае іх сінтаксічную функцыю ў сказе. Пры пераходзе ў службовыя словы іншыя часціцы мовы трацяць сваё лексічнае значэнне і пачынаюць выконваць чыста службовую ролю (служаць для спалучэння слоў і выражэння адносін паміж імі ў сказе ці словазлучэнні; ужываюцца для сувязі слоў, частак складанага сказа і самастойных сказаў; надаюць дадатковыя сэнсавыя і эмацыянальныя адценні сказам ці асобным яго членам), а пры пераходзе ў выклічнікі выражаць пачуцці і пабуджэнні, не называючы іх.

Начало

Содержание

Страница 55 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

4. Лексіка-сінтаксічны тып утварэння новых слоў

Лексіка-сінтаксічны тып – тып утварэння новых слоў у выніку аб'яднання дзвюх ці болей слоў, якія маюць замацаваны парадак размяшчэння частак. Такі тып утварэння слоў шырока выкарыстоўваецца пры ўтварэнні прыметнікаў, зрэдку – дзеясловаў і прыслоўяў. У межах лексіка-сінтаксічнага словаўтварэння новыя словы ўзнікаюць ў выніку зрашчэння – спалучэння слоў у адну лексічную адзінку без змены іх марфемнага саставу: *супрацьпаставіць, глыбокапаважаны, вечназялёны, цяжкадаступны, шырокавядомы, вузкаспецыялізаваны, малазразумелы, вышэйпамянёны, высокакультурны, рэдканаселены, маланаезджаны, маланаселены, малапісьменны, малапрадуктыўны, малапрыдатны, малаўжывальны, малазнаёмы, высокакваліфікаваны, вышэйназваны, цяжкахворы, цяжкадаступны, цяжкаранены, вышэйадзначаны, вышэйпералічаны, высокапрэстыжны, вострадэфіцытны, слабаразвіты, лёгкарастваральны* і інш.

Начало

Содержание

Страница 56 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

5. Лексіка-семантычны тып утварэння новых слоў

Лексіка-семантычны тып утварэння новых слоў – гэта ўтварэнне новых слоў шляхам пераасэнсавання лексічных значэнняў раней вядомых слоў.

У выніку пераасэнсавання асобныя значэнні слова страчваюць сувязь паміж сабой, ад чаго адно слова расшчапляецца на два ці некалькі слоў-амонімаў: апалонік 'земнаводная жывёліна' і апалонік 'вялікая лыжка для налівання стравы'; рацыя 'прыёмна-перадатчы апарат' і рацыя 'разумная падстава, слушынасць'; даміно 'маскарадны касцюм у выглядзе шырокага плашча з рукавамі і капюшонам, а таксама чалавек, адзеты ў такія касцюм' і даміно 'гульня ў 28 касцяных (ці з іншага матэрыялу) пласцінак, на верхнім баку якіх зроблены вочкі, а таксама набор пласцінак для гэтай гульні'; лата 'кавалак тканіны, скуры, якім залатана дзірка на адзенні, абутку і пад.' і лата 'абчасаная жэрдка, якая кладзецца ўпоперак крокваў пры крыцці страхі'; кар'ер 'самы хуткі бег каня' і кар'ер 'месца адкрытай здабычы карысных выкапняў, а таксама месца, дзе капаюць гліну, пясок'; корт 'баваўняная тканіна, звычайна цёмнага колеру, для рабочага і спартыўнага адзення' і корт 'пляцоўка для гульні ў тэніс'. Як бачна з прыкладаў, пры такім утварэнні слоў новыя словы паводле гукавога складу не ўзнікаюць, паміж значэннямі такіх слоў не адчуваецца ў сучаснай беларускай мове семантычнай сувязі, хоць у мінулым яна і існавала.

Начало

Содержание

Страница 57 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

6. Словаўтваральны аналіз

Словаўтваральны аналіз. Пры словаўтваральным аналізе не ставіцца задача паказаць усе марфемы ў слове, патрабуецца толькі вызначыць словаўтваральную базу (утваральную аснову) і сродак (фармант), з дапамогай якога ўтварылася слова, а таксама спосаб словаўтварэння.

Для правядзення словаўтваральнага разбору слова неабходна паставіць у пачатковую форму: назоўнікі, займеннікі, лічэбнікі – у форму назоўнага склону адзіночнага ліку, прыметнікі – у форму назоўнага склону мужчынскага роду адзіночнага ліку, дзеясловы – у інфінітыў (неазначальную форму). Пры гэтым словаўтварэнне трэба адрозніваць ад формаўтварэння. Дзеясловы прошлага часу *падмаляваў, прагаварыла, паехалі* стаяць у форме прошлага часу. Таму тут суфіксы *-ў- і -л-* служаць для ўтварэння не новых слоў, а формаў дзеясловаў *падмаляваць, прагаварыць, паехаць*. Усе гэтыя тры дзеясловы ўтвораны прыставачным спосабам: *малява-ць → пад-маляваць, гавары-ць → пра-гаварыць, еха-ць → па-ехаць*.

Звернем увагу на тое, што пры ўтварэнні слова звычайна ўдзельнічаюць розныя марфемы. Таму, напрыклад, слова *падасінавік* утворана ад слова *асіна* пры дапамозе прыстаўкі *пад-* і суфікса *-авік*, а не пры дапамозе прыстаўкі і двух суфіксаў *-ав-* і *-ік-*, так як не існуе ў мове прыставачна-суфіксальна-суфіксальнага спосабу ўтварэння новых слоў.

У тых выпадках, калі вытворныя словы маюць словаўтваральныя сувязі з рознымі словамі, прынята гаварыць аб множнасці іх словаўтваральнай структуры і матывацыі і адсюль па-рознаму вызначыць спосаб утварэння. Дваістую інтэрпрэтацыю словаўтваральнай структуры маюць цэлыя групы вытворных прыметнікаў: *бестактоўны – тактоўны і такт, дашкольны – школьны і школа, пазакласны – класны і клас, перадаваенны – ваенны і вайна, надвоблачны – воблачны і воблака, міжпланетны – планетны і планета, прыдарожны – дарожны і дарога*. Зрэдку можна заўважыць траістую матывацыю: *закаўказскі – Каўказ, Закаўказзе, каўказскі*.

Начало

Содержание

Страница 58 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Множнасьць матывацыі выключаецца для прыметнікаў:

а) з націскам на канчатку (*дафрантавы*);

б) матываваных устойлівымі спалучэннямі (*міжаафрыканскі – афрыканскія краіны*);

в) пры фармальным супадзенні, але семантычным разыходжанні (*бясхібны* – 'які не мае недахопаў, якому не ўласцівы хібы'; *хібны* – 'адмоўны, нядобры, памылковы, няправільны').

Пры марфемным і словаўтваральным аналізе падзел на структурныя часткі можа не супадаць. Напрыклад, пры марфемным аналізе ў слове *перавозчык* вылучаецца прыстаўка *пера-*, корань *-воз-*, суфікс *-чык*, нулявы канчатак, у слове *падрыхтоўка* – прыстаўка *пад-*, корань *-рыхт-*, суфіксы *-оў-*, *-к-*, канчатак *-а*, а пры словаўтваральным аналізе ў асновах абодвух гэтых слоў вызначаюцца толькі дзве часткі – утваральная аснова і суфікс (фармант): *перавоз-чык* (утворана ад *перавозіць*), *падрыхтоў-к-а* (ад *падрыхтоўваць*).

Трэба адрозніваць паняцці «вытворная (невыворная) аснова» і «вытворнае (невыворнае) слова». Слова *казаць*, напрыклад, невыворнае, але мае вытворную аснову, у якой, апрача кораня *каз-*, ёсць суфікс асновы інфінітыва *-а-* і марфалагічны паказчык інфінітыва – суфікс *-ць*.

Марфемны і словаўтваральны аналіз цесна звязаны паміж сабой. Словаўтваральны аналіз дапамагае вызначыць марфемную структуру слова. Для гэтага выкарыстоўваюць ступенны словаўтваральны аналіз: вылучаюць словаўтваральныя базы розных ступеней – I, II, III і г. д. Напрыклад, словаўтваральная база I ступені слова *раздзельнасць* – *раздзельн-асць* (ад *раздзельн-ы*), II ступені – *раздзельн-ы* (ад *раздзялі-ць*), III ступені – *раздзяліць* (ад *дзяліць*). Марфемная структура слова такая: *раз-дзельн-асць*-□.

Начало

Содержание

Страница 59 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практычны раздзел

Практычныя заняткі № 1–2

МАРФЕМІКА

1. Агульная характарыстыка марфем:

- Паняцце **марфемы**. Суадносіны марфемы і гука, марфемы і склада, марфемы і слова. Марфема і морф.

- Тыпы марфем: карань, афіксы, афіксоіды.
- Варыянтнасць марфем.
- Сінанімічнасць, антанімічнасць, аманімічнасць і мнагазначнасць афіксаў.

2. **Карань слова**.

- Паняцце караня.
- Прынцып вылучэння караня.
- Аманімічнасць каранёў.
- Віды каранёў: свабодныя і звязаныя; адкрытыя і закрытыя.

3. **Афіксальныя марфемы**.

Паняцце афіксаў.

- Прыстаўка (прэфікс), суфікс (матэрыяльна выражаны і нулявы), постфікс, інтэрфікс (матэрыяльна выражаны і нулявы).

- **Канчатак** (флексія): паняцце, прынцып вылучэння, віды (матэрыяльна выражаны і нулявы), словы з двума канчаткамі; словы без канчатка.

- Словаўтваральныя і формаўтваральныя афіксы.

4. **Афіксоіды**.

- Паняцце афіксоідаў.
- Віды афіксоідаў: прэфіксоіды і суфіксоіды.

Начало

Содержание

Страница 60 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

5. Аснова слова.

- Паянцце асновы слова.
- Тыпы асноў: простая і складаная; вытворная і невытворная; суплетыўная аснова; утваральная аснова.
- **Змены ў аснове слова:** апрошчанне, перараскладанне, ускладненне, дэкарэляцыя.

6. Выканайце практыкаванні **2, 5, 15, 16** (9 сказаў) і **кантрольны тэст**.

Начало

Содержание

Страница 61 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

СЛОВАЎТВАРЭННЕ

1. Прадмет і задачы словаўтварэння.

2. Асноўныя паняцці словаўтварэння (словаўтваральная матывацыя, вытворнае слова і зыходнае слова, утваральная аснова і словаўтваральны фармант, словаўтваральны тып, словаўтваральнае значэнне, словаўтваральны спосаб, словаўтваральны ланцужок, словаўтваральнае гняздо). **Тры законы словаўтварэння.**

3. Словаўтварэнне ў беларускай мове

● **Спосабы марфемнага словаўтварэння:**

а) прыставачны, суфіксальны і нульсуфіксальны, прыставачна-суфіксальны, прыставачна-нульсуфіксальны, постфіксальны, прыставачна-постфіксальны, суфіксальна-постфіксальны, прыставачна-суфіксальна-постфіксальны, афіксойдны;

б) складанне:

● словаскладанне (цэласнааформленыя і раздзельнааформленыя складаныя словы);

● асноваскладанне;

● складана-суфіксальны, складана-нульсуфіксальны, складана-прыставачна-суфіксальны;

● абрэвіяцыя. Структурныя групы абрэвіатур.

3. **Марфалагічна-сінтаксічнае ўтварэнне** (канверсія): субстантывацыя, ад'ектывацыя, нумералізацыя, пранаміналізацыя, **адвербіялізацыя**, прэпазіцыяналізацыя, кан'юнкцыяналізацыя, партыкуляцыя, інтэр'екцыяналізацыя.

4. **Лексіка-сінтаксічнае ўтварэнне слоў** (зрашчэнне).

5. **Лексіка-семантычнае ўтварэнне слоў.**

6. Выканайце **кантрольны тэст**, практыкаванні **25, 30, 36, 41.**

Начало

Содержание

Страница 62 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

МАРФЕМНЫ, ЭТЫМАЛАГІЧНЫ І СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АНАЛІЗ СЛОВА

1. Марфемны аналіз слова: мэта, умова і парадак правядзення.
2. З «Марфемнага слоўніка беларускай мовы» А.М. Бардовіча, Л.М. Шакуна **выпішыце 10 слоў**, у якіх адбылося зліццё гукаў на стыку марфем, і **10 слоў**, у якіх «вышаў» гук ці спалучэнне гукаў. Як у слоўніку падаюцца структурныя элементы такіх слоў?
3. Этымалагічны аналіз структуры слова: мэта, крытэрыі адбору слоў для аналізу, розніца паміж марфемным і этымалагічным аналізам.
4. З дапамогай «Марфемнага слоўніка беларускай мовы» А.М. Бардовіча, Л.М. Шакуна зрабіце этымалагічны аналіз будовы слоў **абед, абуруч, абібок, агітыцыя, быліна, бойкі, гарлычык, падручнік, настаўнік, прымак, скруха, напарстак, экскурсія**. Вызначце, якія гістарычныя змены адбыліся ў марфемнай структуры гэтых слоў (апрошчанне, перараскладанне, ускладненне).
5. Словаўтваральны аналіз слова: мэта, крытэрыі адбору слоў для аналізу, парадак правядзення, розніца паміж марфемным і словаўтваральным аналізам.
6. Выканайце практыкаванні **15, 16** (10–18 сказы), **24, 34**.

Начало

Содержание

Страница 63 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванні для самастойнага выканання

Практыкаванне 1. Вызначце канчаткі ў наступных словах. Пакажыце, паказчыкамі якіх граматычных формаў яны з'яўляюцца.

Лопух, смеласць, дождж, музей, боль, школ, армій, думак, ліній, частак, касцей, мышэй, зёлак, дзвярэй, імён; малады, лясная, добрае, алавяную, гатоў, згодная, згодзен, мілы, міл, ясны, ясен; двума, дваімі, трыма, чатырма, чацвярымі, сямю, семярых, сорок, трыццацю, пяццюдзсяцю, двумастамі, двухсот; чый, ён, яна, нас, вамі, хтосьці, кімсьці, чаму-небудзь; апранаецца, кусаюцца, шэпчацца, калышуцца, насядзіцца, накрывацца, блукала, стукалася, адкрываў, дазваніўся, ясі, ясце, дасць, дасце; праведзеная, праведзена.

Начало

Содержание

Страница 64 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практикування 2. Визначте канчаткі ў наступных словах:

Шасцідзесяці, сямюдзесяццю, васьмюстамі, дзевяцісот, пяцістам; вучышся, купаліся, знаходзяцца, возьмемся, пішацца, калосіцца, адбыўся, апранаешся, вучуся, смяёмся, стрыжаецца, гледзіце, пазнаюцца; адзін, дзвюма, чатырма, дваіх, сорок, дзевяносты; хто, мой, вамі, кагосьці, чаму-небудзь, некага, ён, той.

Начало

Содержание

Страница 65 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 3. Ці ёсць канчаткі ў наступных словах?

Кашпо, мадам, салямі, кенгуру, лобі, авеню, кальрабі, мулінэ; весела, даходліва, хутка, густа, вобразна, вольна, увесну, увосень, па-дзіцячы, па-мойму, заадно, памалу; ідучы, прыехаўшы, адпачыўшы, носячы, прывёзшы, гаворачы; месці, везці, пячы, стрыгчы, успамінаць, маляваць; раскалоцца, разбягацца, перабірацца, апранацца, смяяцца, злавацца; спадзяючыся, разбягаючыся, паспрачаўшыся; марэнга, індыга, дэкальтэ, электрык, карэ, клёш.

Начало

Содержание

Страница 66 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 4. У якой групе слоў запісаны словы з нулявым канчаткам, а ў якой – словы, якія не маюць канчаткаў?

Цудоўна, ідучы, збіраць, хадзіць, паглядзеўшы, унізе, дадому, раптоўна, адзінока, праславіць, нагаварыўшыся, углядацца, займацца, стрыгчы, плесці, збіраючыся, уверх, штоночы, метро, пані, рагу, хакі, увесну, расплакацца, лато, дзесьці, уверх, крыкнуць, разраўняць, смеючыся, тут, па-зімоваму.

Збіраўся, дуб, станцый, прынёс, весел, люб, рад, смеласць, кветак, звёз, падаў, стрыжань, сорак, адзін, дзевяць, пяцьдзсят, восемсот, наш, чый, ён, боль, зорак, сосен, печ, шыр, высах, геалаг, выбег, мільён, студэнт, моладзь, напрацаваўся.

Начало

Содержание

Страница 67 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 5. Абазначце корань у кожным слове. Вызначце, якія гукі чаргуюцца ў каранях слоў.

Прывыкаць – прывычка; цвет – цвісці, язда – ездзіць – еджу – паездка; вецер – вятры – ветру; сон – сну – санлівы; ляпіць – лепка – ляплю; вучыць – навука; касіць – пакосы – скошаны; прасіць – прашэнне – запрошаны – просьба; свет – світанне – свяціць – святло; рака – рэкі – рачны – (на) рацэ; смех – усміхацца – смяшынка – усмешка; збіраць – збор – сабраць – збіру; верх – вяршыня – уверсе – вярхом.

Начало

Содержание

Страница 68 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикування 6. Визначте карані *ў* наступних словах. Якая з'ява назіраецца ў карані слова?

Адпраўленне, асляпляльны, кармленне, услаўленне, графленне, узнёўлены, расслаблены, стомлены, зарубліванне, ажыўленне, паслабленне, здзіўленне, вымаўляць, праўленне, прывабляю, выцераблены, тамленне, здзіўлены, цікаўлюся, афармленне, пазбаўленне, пазабаўляюцца, выкармлены, сыплю, драбленне, глумленне, счапленне, выздараўленне, трублю, цяплю, драмлю.

Начало

Содержание

Страница 69 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванне 7. Ці з'яўляюцца прапанаваныя словы кожнай пары роднаснымі? Дакажыце сваю думку.

Радасць – радок; хвалісты – усхваляваны; важны – важкі; вінаваты – вінны; гараваць – гарэць – гарысты; гадавы – згадзіцца; паўдарогі – дарагавізна; купацца – пакупка; кубічны – кубінец; курыны – курэнне; ліпавы – ліпучка, марак – змарыць; ранак – параніць; вугалёк – вугалок, цэлы – прыцэліцца, імянінніца – імянны, рабаванне – рабаваты, трэці – трэціраваць, гартаць – гартаваць.

Начало

Содержание

Страница 70 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикавање 8. Вызначце, ці аднолькавую прыстаўку маюць наступныя словы.

Адамкнуць, адарыць, адасобіць, адагнаць, адахвоціць, адраўнець, адобрыць, адурманіць, адумацца, адубянець; абаронны, абаграванне, абагаціць, абымшэлы, абараць; падвоіць, падвоз; надаконны, надакучыць, надарваць.

Начало

Содержание

Страница 71 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 9. Выпішыце словы толькі з прыстаўкай ад-(ада-).

Адабраць, адварны, адзежа, адурыць, адушаўляць, адабрэнне, адзічэласць, адолець, адранцець, адамкнуцца, адумацца, адужаць, адушаўлёны, адобрываць, адымаць, адыгрываць, адысці, адыходлівы, ад'ютанцкі, адэкватны, адыманне.

Начало

Содержание

Страница 72 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практикаванне 10. Вызначце, пры дапамозе якіх суфіксаў (ці прыставак) утвораны наступныя формы слоў.

Спакайнейшы, дужэйшы, горшы, найпрыгажэйшы, найлепшы, найсмачнейшы; прынеслі, падзякаваў, узышло, намалявала; намаляваная, прынесены, узнагароджаны, вымытыя, пасівелы; прынёсшы, скасіўшы, збіраючыся, беручы, гаворачы, носячы; лепш, вышэй, далей, найбольш, найбліжэй, найраней, таўклі, жыло, вёз, сох, мерзла, абгорнуты, пацямнелы, развеяны, засеяныя, заржавелы, запытаўшыся, запушчаны, акрэсленыя, акругліў, аб'ядноўваючы, аб'яднаўшыся.

Начало

Содержание

Страница 73 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 11. Знайдзіце словы з памяншальна-ласкавымі і павелічальна-ўзмацняльнымі суфіксамі. Абазначце гэтыя суфіксы і вызначце, якое адценне значэння і якім часцінам мовы яны надаюць.

1) Кацяняткі ўсе прыгожыя, шэранькія, а адно – чорнае, як той вугольчык (А. Лось). 2) Ветрык набяжыць – па полі хвалі ідуць (А. Лось). 3) На Аленчыным агародзе – маленькі будынак (А. Лось). 4) Маладзенькія елачкі між старых дрэў нагадвалі белыя стажкі, над якімі тырчаць зялёныя пружкі (М. Корзун). 5) Кожнай вясны малюсенькі дубовы раскок распускаў на верхавіне два лісточкі (У. Баркоў). 6) Толькі дзядуля з бабуляй чамусьці адразу перасталі есці (А. Жук). 7) А вось і азярцо (Я. Пархута). 8) Толькі дружныя вясёлыя шпакі зліталіся ў велічэзныя гурты (Я. Колас). 9) З воблакаў вырасталі высачэнныя хрыбты і непраходныя цясніны (І. Грамовіч). 10) За полем падымаецца маладзенькі беразнячок (І. Пташнікаў). 11) – У мяне не вусы, а вусішчы, не лапы, а лапішчы, не зубы, а зубішчы – я нікога не баюся (Руск. нар. казка). 12) У вёску вяртаўся з паўнюсенькім вядзерцам грыбоў (Я. Галубовіч). 13) У малюсенькай хатцы адразу стала цесна і людна (С. Грахоўскі). 14) Якія высозныя, стройныя раслі сосны, ясені, дубы, бярозы! (Б. Сачанка). 15) А Мікітава ліпа стаяла высачэзная, як хмара, над усім сямом (І. Грамовіч). 16) На Поўначы ляжаць яшчэ таўшчэзныя ільды. На Поўдні – сонейка пячэ і ўжо цвітуць сады (А. Вольскі). 17) На танюткай ножцы гнуткай на лужку, ля ручая, у каўнерыку бялюткім гэту кветку ўбачыў я (М. Пазнанская). 18) У людзей склаўся і класічны вобраз дуба: галінастае дрэва з таўшчэнным камлём і густой шапкай-кронай (Я. Пархута). 19) У яго даўжэзны нос (Р. Барадулін). 20) – Але я ведаю нештачка такое, што перад дажджом абавязкова плача (М. Корзун). 21) Вада падыходзіла да саменькага агарода, а вясны не было (А. Бялёвіч). 22) Жоўта-сінім агенчыкам бліснула сінічка, скача, стараецца з-пад самых рук журавінку выхапіць (Р. Ігнаценка).

Начало

Содержание

Страница 74 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практыкаванне 12. Размяжуйце словы з форма- і словаўтваральнымі суфіксамі (прыстаўкамі).

Палявы, перапісаць, мацнейшы, моцны, горш, дабрыня, вырашыла, чытач, найхутчэй, салаўіны, найцікавейшы, расло, прыгажэйшы, лепей, вышэйшы, наймацнейшы, пабялелы, прывёзшы, размаляваны, расчырванелы, меншы, пагаварыў.

Начало

Содержание

Страница 75 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 13. Вызначце, у складзе якіх слоў ёсць **афіксоіды** (прэфіксоіды ці суфіксоіды).

Беларусазнавец, мараход, самаход, дымаход, грунтамер, кактусавод, свінавод, паўсон, парнікавод, крыгаход, паўмера, славяназнавец.

Начало

Содержание

Страница 76 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 14. Размяжуйце формы слова і аднакаранёвыя словы.

- 1) Гара, гарысты, узгорак, горны;
- 2) вясёлы, весела, вяселле, весяліцца;
- 3) прыморскі, прыморскаму, прыморскія, прыморскае;
- 4) добра, лепш, найлепей;
- 5) лета, па-летняму, летні, летаваць;
- 6) пражылі, пражыла, пражыў, пражыло;
- 7) праспявалі, праспяваўшы, праспявала, праспяваная;
- 8) бель, белы, пабяліць, пабелка;
- 9) вясна, вёсны, вясны, вёснамі;
- 10) прачытаюць, прачытала, прачытае, прачытаем;
- 11) дым, дымець, дымны, дымка, дыміцца;
- 12) зло, злы, злосць, злосны, злоснік.

Начало

Содержание

Страница 77 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 15. Выпішыце словы, якія маюць вытворныя асновы, абазначце ў іх марфемы.

Адмова, адмоўе, сподак, касцяніца, праўда, касцяны, паказ, ледзянец, ледзянець, чыгунка, чыгунок, падвода, лістоўніца, лістоўка, мястэчка, мяціна, нарыс, нарысаваць, мужык, скруха, празрысты, довад, догляд, дубец, дубіна, задача, задаць, мыла, мыцца.

Начало

Содержание

Страница 78 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванне 16. Падзяліце на марфемы выдзеленыя словы.

1) *Каўзанешся* па лёдзе – *затрашчыць*, але *вытрымае*, толькі *затчэцца* *мудрагелістымі* ўзорамі драбнюткіх трэшчынак (Р. Ігнаценка). 2) Хвалі *пераліваліся* *ружовымі* і *зеленаватымі* адценнямі. 3) *Запярэсілі*, радуючы вока, *рознакаляровыя* краскі на *ўзмежках* (Т. Хадкевіч). 4) Сонца грэе, *прытыкае*, лёд на рэчцы *затрашчай*. Цёплы вецер *павявае*. Хмар *дажджлівых* нам прыгнаў. Вось і бусел *паказайся*, гусі дзікія гудуць, шпак на дубе *распяваўся*, жураўлі ўжо лятуць (Я. Колас). 5) *Эстэтычнае* выхаванне словам *пачынаецца* з *развіцця*, з *узбагачэння* *пачуццяў* (В. Вітка). 6) Вузкая дарожка, *утапаная* *грыбнікамі*, віецца праз густы лес. *Убок* не *ступіць*: гушчар *непралазны* (З. Бяспалы). 7) Ціхая *вуліца* на *паўночна-ўсходняй* *ускраіне* горада вядзе да *невяліччай* рэчкі, якая плыве між *пахілых* *прыбярэжных* вербаў (В. Палтаран). 8) Юшка была *з'едзена*, наконт будучага *падарожжя* было *дамоўлена* і хлопчыкі ўжо *збіраліся* *развітацца*, каб *пайсці дадому* (Ул. Шахавец). 9) Насенне *павыспявала* і зараз *спяшаецца* як мага далей *адляцець*, там *прыжамліцца* (Я. Сіпакоў). 10) *Раніцою* і *ўвечары* *кусаецца* мароз (У. Ягодзік). 11) Так і *засталася* *Лісіца* з *разяўленым* ротам. 12) Не *наглядзецца* на воблакі ў *бязветраны* дзень (І. Грамовіч). 13) Жоўты лісцік *тапаліны* *ціха* падае з *галіны*. (С. Грахоўскі). 14) *Раней*, помніцца, дрэвы раслі такія *высозныя*, што шапка *звальвалася*, калі хацеў *паглядзець* на *вяршыні* (Б. Сачанка). 15) Побач з сур'ёзнасцю, *лірызмам*, *душэўнымі* *перажываннямі* сустракаем эпізоды, у якіх ярка *праяўляюцца* элементы сатыры (А. Казлоў). 16) *Часам* я *па-добраму* *зайздросчу* Алесю: *вынесці* з *маленства* і *захаваць* ў *душы* такую *зачараванасць* усім, што нас у гэтым жыцці *акружае*, *няпроста* (Т. Бондар). 17) А як *заслухваліся* *песню* *жаўранка*, *спыніўшы* *коніка* з *возам*, як *заміралі* з *сякерай* у *тмызняку*, каб не *спудзіць* *салаўя*, як *апускалі* *долу* *паляўнічую* *стрэльбу*, *загледзеўшыся* на *харашуна* *лося*! (М. Лужанін) 18) ... Хай снег гадой *асядзе* ў *валасах*, хай будзе мне хоць пяць разоў па *дваццаць* – *усмешкай* *палахлівай* на *губах* ты *школьніцай* мне будзеш *усміхацца*. . . (Р. Барадулін).

Начало

Содержание

Страница 79 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практыкаванне 17. Пакажыце, як у залежнасці ад падзелу на марфемы мяняецца сэнс слоў *горка* і *адорваць*. Падбярыце да кожнага варыянта па два-тры аднакаранёвыя словы.

Начало

Содержание

Страница 80 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 18. Спішыце сказы, знайдзіце словы з постфіксамі, абазначце постфіксы, вызначце, пасля якіх марфем яны знаходзяцца і якую функцыю выконваюць у словах.

1) А жаўрукі з таго часу гняздзяцца проста на зямлі (У. Ягоўдзік). 2) Набліжаючыся да родных мясцін, жоравы разбіваюцца на асобныя групы (В. Вольскі). 3) Над балотамі, над паплавамі сцелецца густы белы туман (В. Вольскі). 4) А там кучаравяцца белыя аблогі, між імі разліваюцца азёрыцы блакіту. Над воблакамі кружыцца коршак, імкне кудысьці серабрысты рэактыўны самалёт (М. Вышыньскі). 5) Вунь да самага камля бярозкі прыціснуўся шэрабокі абабак. Відаць, хоча пагушкацца на галінах і пагрэцца на сонцы. За гэтым абабкам замірае, сагнуўшыся і злёгка прыкрыўшыся мохам, махавік (М. Вышыньскі). 6) Вось так і чалавек: абы яго падтрымалі, усцежылі, дык так узбадзёрыцца, адкуль тая сіла возьмецца! (І. Аношкін). 7) Часам хто-небудзь закранаў навіслыя над лясной сцяжынкай галіны (М. Корзун). 8) Гулу ад верталёта ўжо не было чуваць, а сам ён, цяпер зусім малы, відаць, збіраўся вось-вось прызямліцца (У. Шахавец). 9) – Ну, хопіць ужо, хопіць. Наплакаўся, а цяпер бяжы ў раку памыйся (У. Ляўданскі). 10) Як соладка спіцца ў матчынай хаце. Тут месяц глядзіцца, тут зоркі раяцца (І. Калеснік). 11) Ва ўсіх адзін клопат: хутчэй наесціся, каб сагрэцца і набрацца сіл (В. Гурскі). 12) – Заходзьце, заходзьце хутчэй у хату, – сказала бабуля (К. Каліна). 13) – Жавароначкі, прыляціце, цёпла лецейка прынясіце! (У. Ягоўдзік). 14) І вось часам спыніцца які-небудзь прахожы і падзівіцца: “Хараства якое!” (Р. Ігнаценка). 15) – Ну, праца не па мне. Я лепей паляжу ці пад страхой дзе-небудзь павішу, чым дрэва пілаваць у зімнія завеі (М. Скрыпка). 16) Ужо далёка ззаду засталіся пасёлак і месца, дзе хлопцы забаўляліся (В. Габрук). 17) Вось касавокі і ўцякае. Мітусіцца, выбіўшыся з сіл, па белым лесе, а ўцячы ад снегу ніяк яму не ўдаецца (Р. Ігнаценка). 18) – Ну, хопіць ужо, хопіць, – спагадліва сказаў дзед бабру. – Наплакаўся, а цяпер бяжы ў раку ды памыйся (У. Ляўданскі). 19) Бурай змеценае лісце не вяртаецца на голле (П. Панчанка). 20) Запыніцеся на колькі імгненняў, з дапамогаю мастака ўгледзьцеся ў знаёмы краявід... (Т. Бондар).

Начало

Содержание

Страница 81 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практыкаванне 19. Растлумачце значэнні слоў шляхам падбору найбліжэйшых роднасных. Пры дапамозе якіх афіксаў яны ўтварыліся?

Лыжны, жыццёвы, капітанскі, капанне, заснавальнік, зарэчны, дзікун, дзюдаіст, гусяня, вішаннік, адпраўка, выплата, кліматычны, праектаваць, рыцарскі, скалісты, сінеча, таямніца, утроіць, стук, тутэйшы, усведамленне, цымбаліст, шукальнік, шчабятун, этымалагічны, эмігрант, яхтсмен, яснець, дымець, жыццёвы, імжысты, карыслівы, мацнець, наварысты, наводчык, нагруднік, пакаёвы, паломніцтва, перадранішні, праўдзівы, прывоз, прыбіральшчык, пудрыцца, раўняць, роўнядзь, сааўтарства, сарамлівы, утрох, фрагментальны, цукарніца, цэннік, цяслярства, чужынец, шнураваць.

Начало

Содержание

Страница 82 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практикаванне 20. Вывзначце, якое слова ад якога ўтворана і якім спосабам.

Падпіска, падпісаць; асіннікавы, асіннік; безнадзейна, безнадзейны; беззаганны, беззаганнасць; гнеўны, гнеў; намалаціць, намалот; вялікі, веліч; выбар, выбраць; гаманіць, гамонка; пяць, пяты; адвар, адварыць; выдаць, выдача; гучанне, гучаць; жыць, жыллё; марыць, мара; перамалоць, перамол; прылёт, прыляцець; спрыяльна, спрыяльны; пасылаць, пасылка; пражыванне, пражываць; прычаліць, прычэпка; сугучча, сугучны; служыць, служэнне; выпуск, выпусціць.

Начало

Содержание

Страница 83 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 21. Ад слоў *грыб, маліна, бяроза, чай, слова, школа* ўтварыце новыя словы па схеме: *утваральная аснова + суфікс -нік-*. Запішыце спачатку словы, якія маюць значэнне 'прадмет'. Чым можна патлумачыць агульнасць у значэнні слоў гэтай групы? Якое агульнае значэнне маюць усе астатнія словы?

Начало

Содержание

Страница 84 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикавање 22. Пакажыце, як утварыліся наступныя словы:

Геолаг, грузчык, выкладчык, выхавальнік, стваральнік, пясняр, гандляр, лекар, пенсіянер, шавец, каваль, трактарыст, біятланіст, вадзіцель, паштальён, мадэльер, гастралёр, гвардзеец, гуртковец, варатар, паромшчык, вайсковец, ганец, пакупнік, варажбіт, весяльчак, веяльшчык, выбаршчык, віноўнік, заатэхнік, вучань, канкурсант, касір, крыўдзіцель.

Начало

Содержание

Страница 85 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 23. На якія дзве семантычныя групы можна падзяліць запісаныя назоўнікі, што ўтвораны ад прыметнікаў з дапамогай суфікса *-асць (-осць)*?

Распешчанасць, стараннасць, акуратнасць, паслухмянасць, скупасць, сквапнасць, нахабнасць, стрыманасць, кемлівасць, адказнасць, цярпімасць, добрасумленнасць, задзірлівасць, задушэўнасць, зайздраслівасць, бескарыснасць.

Начало

Содержание

Страница 86 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 24. Замяніце спалучэнні слоў адным словам. Які спосаб утварэння вы выкарысталі?

Станавіцца цёмным; жыхар Мінска; дзіцяня слана; гняздо бусла; станавіцца больш моцным; праведзены без сну; стаць бледным; у колькасці сямі чалавек; які мае крылы; здольны рухацца; выхаванец ліцэя, спецыяліст па вырабе лякал; з'явіцца сімвалам чаго-небудзь; служачы таможні; засцілацца туманам; апусціцца на зямлю; які не праяўляе клопату; зрабіць змрочным; пра наступленне пагоды; які гаворыць няпраўду, хлусню; зацягвацца хмарамі, станавіцца хмарным; рабочы, заняты рэзкай хлеба; той, хто хавае што-небудзь, кладзе ў невядомае для іншых месца; зрабіць роўным, аднолькавым; які мае адносіны да таварыша; які любіць мір.

Начало

Содержание

Страница 87 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванне 25. Запішыце словы, зыходзячы з тлумачэння іх значэнняў. Вызначце, якім спосабам яны ўтварыліся.

1) 'надзелены моцным, зычным голасам'; 'падача галасоў у час выбараў або пры калектыўным вырашэнні якога-небудзь пытання'; 'які мае адносіны да голасу, выконваецца голасам'; 'уласціvasць галасістага'; 'падаваць голас за каго-, што-небудзь'; 'голасна плакаць, прыгаворваючы'; 'уголас, не шэптам'; 'дзеянне паводле значэння дзеяслова *галасіць*, а таксама гукі гэтага дзеяння'; 'які ўтвараецца пры свабодным праходжанні паветра праз поласць рота (пра гукі мовы)';

2) 'плашч з непрамакальнага матэрыялу для засцярогі ад дажджу'; 'які паходзіць з дажджу, уласцівы дажджу, утвораны дажджом'; 'багаты дажджом, з частымі дажджамі'; 'ісці, імжыць'; 'уласціvasць дажджлівага';

3) 'які мае адносіны да іскры'; 'з іскраў, з іскрамі'; 'які вылучае, мае ў сабе многа іскраў'; 'уласціvasць іскрыстага'; 'ззяць, зіхацець, пералівацца іскрамі'; 'выпускаць, даваць іскры'; 'дзеянне паводле значэння дзеяслова *іскрыць*';

4) 'пакрывацца лёдам'; 'які ператварыўся ў лёд'; 'замарожваць, пранізваць холадам'; 'пакрыты лёдам'; 'зборышча вялікай масы паўзучага лёду ў гарах ці палярных зонах'; 'невялікі кавалак лёду'; 'які адбываецца ў ільдах'; 'вагон з лёдам'; 'склеп з лёдам для захоўвання мясных, рыбных прадуктаў';

5) 'з нізкай або адносна нізкай тэмпературай (паветра, цела)'; 'пра халоднае надвор'е'; 'станавіцца халодным'; 'вельмі моцны холад'; 'рабіць халодным, ахалоджваць, астуджваць'; 'пра наступленне халадоў, паніжэнне тэмпературы паветра'; 'прызначаны для ахалоджэння, замарожвання чаго-небудзь'.

Начало

Содержание

Страница 88 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практикування 26. Визначте, яким способом утворены наступныя словы і ў межах якіх часцін мовы адбываецца такое ўтварэнне новых слоў.

Ушанаваць, утрымаць, успрыняць, укіснуць, узрыхліць, паплыць, наплыць, набегчы, зарэкамендаваць, засмуткаваць, заслухаць, з'ездзіць, развезці, заставіць, падглядзець, надсячы, адсыпаць, абступіць, абстраляць; перакапаць, адліць, падляцець, вымазаць, некалі, недзе, нікуды, ніяк; нешта, нехта, ніякі, нічый, абы-хто, абы-які, непрыемны, нездаровы, невысока, недалёка, нячыста, няпраўда, непашана, субарэнда, субклетажны, контрпрапаганда, контрагент.

Начало

Содержание

Страница 89 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 27. Утварыце словы-антонімы пры дапамозе прыставак.

Праўда – .., дэмакратычны – .., наступленне – .., зайсці – .., падплыць – .., маральны – .., санітарны – .., цыклон – .., патрыятычны – ..; разведка – .., атака – .., меры – .., рэвалюцыйны – .., прапанова – ..; пісьменны – .., вясёлы – .., сур’ёзны – ...

Ці такім жа спосабам утвораны словы *антыпатычны, антыкварны, антыгуманнасць, антыфашысцкі, контрэвалюцыянерка, непрыстойна, непрыемна, непрыгожа?*

Начало

Содержание

Страница 90 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 28. Вывзначце, ад асноў якіх слоў і якім спосабам утвораны наступныя словы.

Чырвань, глыб, шыр, сінь, бель, ежа, засцярога, нейтрал, звон, намалот, падыход, стук, адрыў, адліў, адлёт, адказ, адвод, аправа, выкуп, залік, заліў, выезд, замена, пакоша, пазалота, допуск, падхват, запас, настой, пералік, праезд, недабор, надзел, удар, цяга, роспуск, россып, падкова, падзяка, падбор, пагроза, намёк, накіп, мана, лёскат, капля, зарука; адзіны; шосты; залаты, воўчы, мядзведжы, авечы, жаночы, заячы, хлапечы, гадзючы, прапашчы, заезджы.

Начало

Содержание

Страница 91 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванне 29. Вывзначце, якім спосабам утвораны наступныя словы.

Белабокі, белабароды, белабалосы, белабусы, белагаловы, белагрывы, беладыюбы, белагруды, белабузы, беланосы, белахвосты, рэдкабузы, рэдкабалосы, велікарукі, цемнабровы, цемнавокі, цемнаскуры, цёмнабароды, цемнатвары, буйналісты, шэравокі, зеленавокі, вастразубы, вастраскулы, востраязыкі, воўнанарыхтоўчы, вузкалобы, высакастволы, даўгарогі, даўгахвосты, добрасумленны, жаўталапы; земляроб, землямер, буралом, вадасцёк, вадаспад, вугламер, дамасед, ветрабой, вуглявоз, душагуб, жывёлавод, звэралоў, ільनावод.

[Начало](#)

[Содержание](#)

[Страница 92 из 165](#)

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закреть](#)

Практыкаванне 30. Размяжуйце словы, утвораныя складана-суфіксальным спосабам, і словы, утвораныя пры дапамозе суфікса.

Аднатомны, аднабаковасць, белакачанны, беларусізм, водападзельны, водалячэбны, каракуляводства, легкаплаўкі, легкадумнасць, ледакольны, малакаліберны, лесазаходскі, лесанасаджэнне, нізкасортны, нізкасортнасць, святлолюбівасць, святлоадчувальны, землеўладальніцкі.

Начало

Содержание

Страница 93 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 31. Вывзначце, які суфікс удзельнічае ва ўтварэнні наступных слоў.

Адхілены, засеяны, адурманены, адточаны, адтоплены, адшліфаваны, аплаканы, астуджаны, асуджаны, асушаны, асэнсаваны, выгараджаны, вывеяны, вывучаны, вывераны, выгружаны, выкачаны, выкарчаваны, выкармлены, выкуплены, выкраслены, вылаяны, вылічаны, вымераны.

Начало

Содержание

Страница 94 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванне 32. Вывзначце, як утвораны складаныя словы. Устаўце прапушчаныя літары і растлумачце іх правапіс.

Пуц..ўкладчык, пуц..водны, жыцц..апісальны, жыцц..радасны, зерн..сушылка, зерн..склад, сво..часовы, земл..капалка, земл..мерны, ільн..пастаўкі, ільн..апрацоўка, ільн..склад, святл..музыка, святл..любiвы, пыл..ачышчальнік, шкл..рэзны, шкл..падобны, ча..ўборачны, ча..ліцце, смецц..ўборачны, насенн..водства, насенн..ачышчальны, рады...цэнтр, рады..біялогія, рады..хімія, ст..ножка, ст..гадовы, ус..беларускі, ус..польскі, ус..паглынальны, шт..дзённік.

Начало

Содержание

Страница 95 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практикаванне 33. Вывзначце, як утвораны складаныя словы. Устаўце прапушчаныя літары і растлумачце іх правапіс.

Выс..кагорны, др..бназярністы, кар..ткашэрсны, д..ўгатэрміновы, выс..кагатунковы, зак..напраект, зак..назнавец, ц..мнаколерны, ц..мналісцёвы, л..дасховішча, л..дадрабілка, л..гкаатлетычны, л..гкаплаўкі, м..даносны, м..даварэнне, пр..стамоўны, пр..сталінейны, ч..рнашэрсны, ч..рнапарэчкавы, др..бнаўласнік, бав..ўнасеяльны, бав..ўнапрадзенне, ш..ўкаводка, ш..ўкапрадзільны, т..нкаслаёвы, т..нкаструнны, ш..рсцяткацкі, в..лікаўзроставаы, в..лікадужнасць, др..ванарыхтоўка, др..васек, кр..вападцёк, кр..васмок, пр..цілеглы, гр..смайстар, м..тагонкі, м..тадор, ц..жкагрузны, п..літэхнічны, п..ліграф, ф..наметрыя, ф..наскоп, св..тлатвары, св..тлацень, зб..жжаздача, ф..ндасховішча, мн..галюдны, мн..гагалосы, х..разнаўства, мал..чнакіслы.

Начало

Содержание

Страница 96 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

Практыкаванне 34. Вывзначце, ад якіх слоў утвораны запісаныя ніжэй словы.

Абнадзеіць, абмежаванасць, абмеркаванне, аздаравіць, акаймаваць, акраец, апытальнік, аргументаванне, асірацелы, асірацець, безыменны, белагаловы, белакаменны, беражліва, бледнатвары, бестактоўна, вербалозавы, жаласны, зарысоўка, заўвага, застрэшак, зачырванелы, знарок, знаходлівы, значэнне, знізу, знішчэнне, нехаця, паддоследны, падпечча, падправіць, хтосьці, падсістэма, папаратнік, папаўзці, паўтараметровы, радыёаматарскі, радыёвузел, удзевяцярць, удваіх, углыб, узбагачэнне, чулівы, штомесячна, этычны, юннат, ямчэць, змяінавы, невук, акуліца, прытулак, дамалот, мясілка, ежа, спрытнюга.

Начало

Содержание

Страница 97 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практикавање 35. Утварыце пры дапамозе суфікса новыя словы ад слоў:
мудры, крамяны, крупы, куст, ліст, лес, лічыць, гаварыць, золата, лёд, тыгр,
млын, музыкант.

Начало

Содержание

Страница 98 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванне 36. Запоўніце пропускі ў словаўтваральным ланцужку:

- 1) Іней → інець → .. → заінелы;
- 2) Вабіць → прывабіць → .. → прываблівасць;
- 3) Жыць → .. → жыццёвы → жыццёвасць;
- 4) Стаць → адстаць → .. → адсталасць;
- 5) Зіма → .. → перазімаваць → перазімоўка;
- 6) Знак → .. → азначальны;
- 7) Плакаць → плакса → .. → плаксіvasць.
- 8) Дасканалы → удасканаліць → .. → удасканаленасць.
- 9) Грунт → .. → угрунтаваць → угрунтаваны → угрунтаванасць.
- 10) Хваляваць → усхваляваць → .. → усхвалявана.
- 11) Трывога → трывожыць → устрывожыць → .. → устрывожанасць.
- 12) Свядомы → .. → усвядомлены → усвядомленасць.
- 13) Уплываць → .. → уплывовы → уплывовасць.
- 14) Каса → касіць → .. → пакос.
- 15) Дзіця → .. → па-дзіцячы.

Начало

Содержание

Страница 99 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванне 37. *Агітаваць, агітацыя, агітатар.* Вызначце, якое з гэтых слоў з’яўляецца ўтваральным, а якое – вытворным.

Начало

Содержание

Страница 100 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практикавање 38. Якое слова ў приведзеных парах (*матэматыка* – *матэматык*, *фізіка* – *фізік*, *хімія* – *хімік*, *гісторыя* – *гісторык*) з’яўляецца вытворным, а якое – утваральным?

Начало

Содержание

Страница 101 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикування 39. Ці з'являюцца -ік, -к, -ец у словах *гузік, венік, kropka, кнопка, канец, кравец* суфіксами?

Начало

Содержание

Страница 102 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 40. Спішыце, вызначце спосаб утварэння выдзеленых слоў.

1) Пятровіч успомніў, што зусім неспадзеўкі яго выклікалі на сёння ў *лясгас*, а дарога ў *райцэнтр*, дзе размяшчалася *лясгасаўская* кантора, не такая ўжо і блізкая (І. Капыловіч). 2) Дзейнасць *ТВТ* (Таварыства ваяўнічых тэхнікаў) пашыраецца і на школу (Я. Маўр). 3) Гасцініцу нельга было пазнаць між іншых *райцэнтраўскіх* хат (Я. Сіпакоў). 4) Паляванне без стрэльбы з *фотаапаратам*, спыткам і алоўкам прыносіць шмат радасці і глыбокага задавальнення кожнаму чалавеку (В. Вольскі). 5) Пачатак новай індустрыі ў 1930 годзе паклаў “*Гомсельмаш*” – першынец беларускага сельскагаспадарчага машынабудавання (У. Караткевіч). 6) – Ды, урэшце, ёсць праграма “*Тэлебачанне – школе*”. Ляжы сабе, глядзі і вучыся (У. Шахавец). 7) Ах, Чарнобыль... Чарнобыль... Чарнобыль! Неславутая ў свеце *АЭС!*. (А. Грачанікаў). 8) Бесклапотна мне было б сёння, каб не стаў паэтам... Цэлы вечар моршчу лоб – верш пішу ў *нацэнгазету* (М. Дукса). 9) Строга пойдзе па парадку: смачны сон, і *фіззарадка*, і халодная вада, і гарачая яда... (М. Дукса). 10) *Юннаты* збіралі шышкі, жалуды, даглядалі сеянцы ў гадавальніку, вывучалі жыццё лясных жыхароў (І. Сяляўка). 11) Толькі што паступіла *шыфраграма*. 12) *Юннаты* сёння адправіліся на экскурсію ў Белавежскую пушчу.

Начало

Содержание

Страница 103 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 41. Вызначце, якой часцінай мовы з’яўляюцца выдзеленыя словы.

1) **Кожны** раз, калі я падыходжу да майго дома, да мяне вяртаецца маё маленства. (В. Сумараў) – **Кожны** заняты сваёй работай, у **кожнага** – свой клопат (В. Сумараў). 2) **З дома**, дзе мы нарадзіліся, пачынаецца Радзіма. (В. Сумараў) – **Дома** нікога не было. 3) **Летам** у навасе́лаў вывелася двое **малых** (Я. Крамко). – У лесе пахне познім **летам**. – **Малыя** дзеці любяць слухаць казкі. 4) **Часам** хто-небудзь з нас закранаў навіслыя над лясной сцяжынкай галіны (М. Корзун). – **З часам** усё забудзецца. 5) Увечары вярталіся **дамоў**. – Пяць **дамоў** пабудавалі ў гэтым месяцы. 6) А **вакол** раскінуліся лугі (У. Аляхновіч) – **Вакол** паляны вячысты лес (С. Кухараў). 7) Родны край прыгожы заўсёды. – Весела пазірае стары лес, што разросся за сялом і цягнецца **край** поля. 8) У кожнай хатцы ёсць **хоць** адно акенца (А. Кулакоўскі). – **Хоць** зернейкі засохшымі былі, усё ж такія жыццёвая іх сіла ўзбудзілася... (М. Багдановіч). 9) Ад ракі даносілася несціханае кваканне жабы, а ў бярэзніку над ручаём **аж** захліпаліся салаўі (Я. Левановіч). – Які прастор, які шырокі разлог багатых палёў, **аж** сэрца млее ад асалоды (Я. Крамко). 10) **Адзін** кілаграм цукру купіла бабуля ў магазіне. – **Адзін** чалавек параіў мне пабываць у Нясвіжы. 11) Там-сям сустракаюцца **яшчэ** грузды і махавікі, сыраежкі і маслякі (Я. Галубовіч). – Хмары нізка паўзуць над будынкамі, і, здаецца, што неба **яшчэ** бліжэй падалося да зямлі (Я. Галубовіч). 12) **Толькі** шчупак па-ранейшаму палюе ў адзіноцтве... (В. Вольскі). – Дождж перастаў, **толькі** дзьме моцны вецер.

Начало

Содержание

Страница 104 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практикаванне 42. Пакажыце, ад якіх асноў і якім спосабам утвораны назоўнікі.

Мільгаценне, караед, караблебудаўнік, канкурсант, кандыдатура, кампаньён, каліўе, калыска, камічнасць, ісцец, інтэлектуал, інсцэніраванне, закутак, закрыўленне, загадчык, хвальба, хітрэц, хранікёр, хутаранец, цемрадзь, чарадзей, чараўнік, часалка, частакол, чытальнік, шкодніцтва, шклавар, шчасліўчык, шыфравальшчык, шэфства, буслянка, пустата, чуліivasць, сотня, сваяк, здароўе.

Начало

Содержание

Страница 105 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикування 43. Ад наступних слоў утварыце назоўнікі і вызначце спосаб утварэння.

Беспрасветны, вытлумачыць, дрыгаець, друкаваць, жартаваць, змяніць, змякчаць, перамагчы, пераносіць, пераафарбаваць, пух, размяняць, ружовы, руплівы, світаць, спажываць, таемны, халадзіць, свежы, вязаць, веяць, дыплом, бедны, імклівы, ветлівы, выдаваць, плаваць, шахта, масаж, салата, аспірант, чысты, сучасны, баязлівы, мокры, два, свой, агент, вішня.

Начало

Содержание

Страница 106 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 44. Пакажыце, ад якіх асноў і якім спосабам утвораны назоўнікі агульнага роду.

Абдзірала, беларучка, валацуга, выскачка, гуляка, дурыла, задавака, задзіра, зазнайка, зубрыла, крыўляка, лежабока, ляўша, манюка, назола, падліза, пісака, плакса, прыблюда, пустамеля, п'яніца, разява, самавучка, скупянда, тупіца, хапуга, ціхоня, чысцёха, здыхля, зявака, капрызуля, мазіла, стыляга, п'янчуга, п'янюга, румза, спрытнюга, чысцюля, нераўня, няўмека, аб'ядала, непаседа, папрашайка, лістаноша, запявала, дурніца, падпявала, службака.

Начало

Содержание

Страница 107 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 45. Вызначце, якія суфіксы ўдзельнічаюць ва ўтварэнні назоўнікаў. Якое значэнне надаюць назоўнікам выдзеленыя суфіксы?

Вучнёўства, студэнцтва, ажыццёў, дубняк, апаратура, лістота, радня, лам'ё, бедната, галота, агентура, машкара, дзічына, іржышча, садавіна, смажаніна, маладняк, вішняк, ядловец, хлам'ё, пітво, лазняк, моладзь.

Начало

Содержание

Страница 108 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практикаванне 46. Вызначце, да якога лексіка-граматычнага разраду адносяцца назоўнікі, ад асноў якіх слоў і якім спосабам яны ўтвораны.

Прыгажосць, дабрата, дабрыня, цяжкасць, чырвань, касьба, знаходжанне, радасць, бурленне, ветлівасць, глыбіня, яскравасць, лянота, гарачыня, спякота, падтрымка, геройства, дзяжурства, каханне, хваляванне, адчуванне, пачуццё, імкненне, знявага, дрымота, глухата, глумленне, люлянне, лушчэнне, любата, захопленасць, захапленне, майстэрства, забыццё, шэфства, духмень, ганьба, грызня, дзяльба, забаўка, зазнайства, смехата, гераізм, кемлівасць, сінеча, глухмень, гатоўнасць, бадзёрасць, дарагавізна.

Начало

Содержание

Страница 109 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикування 47. Визначте, як утварилися наступныя назоўнікі. Да якога лексіка-граматычнага разраду мы іх адносім?

Бяздзейнасць, бяздарнасць, бязвоблачнасць, бязветранасць, бяздушнасць, бясшкоднасць, бяспрэчнасць, безгрунтоўнасць, безасабовасць, безвыходнасць, бездакорнасць, безмястоўнасць, безнадзейнасць, безудзельнасць, безумоўнасць, безуважлівасць, бескантрольнасць, бескарыслінасць, беспадстаўнасць, беспамылковасць.

Начало

Содержание

Страница 110 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 48. Вызначце, пры дапамозе якіх суфіксаў утвораны назоўнікі.

Запяканка, індычына, зайчаціна, ласяціна, аленіна, чарніла, бяліла, даўгунец, збажына, дранікі, грушоўка, зацірка, крупнік, мачанка, наліўка, фасоліна, ільдзіна.

Начало

Содержание

Страница 111 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикування 49. Визначте, з дапамогай якіх суфіксаў утвораны назоўнікі. Якая фанетычная з’ява назіраецца ў некаторых словах?

Агенцтва, банкруцтва, бурлацтва, бунтарства, вандроўніцтва, доследніцтва, заваёўніцтва, збіральніцтва, згодніцтва, зямляцтва, казацтва, сталярства, малярства, княства, консульства, лайдацтва, царства, купецтва, чалавецтва, прыгоства, хараство, слесарства, хмеляводства, штукатурства.

Начало

Содержание

Страница 112 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практикаванне 50. Вывзначце, ад якіх асноў і з дапамогай якіх суфіксаў утвораны асабовыя назоўнікі.

Буфетчык, закройшчык, каваль, вясковец, весялун, гусяр, зайздроснік, бядняк, мінчанін, брастаўчанін, выкладчык, прадпрымальнік, машыніст, гітарыст, чытальнік, глядач, паляшук, разумнік, марак, камбайнер, лётчык, брыгадзёр, весяльчак, зямляк, ігрок, каліграф, каментатар, каралева, касір, карчмар, карыкатурыст, кляпальшчык, краўчыха, мадэльер, майстрыха, матацыкліст, матарыст, мачаха, млынар, моладзь, мяззляк, работніца, рагатуха, родзічка, рэббіст, скрышач, экскурсант, кранаўшчык, наладчык.

Начало

Содержание

Страница 113 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 51. Знайдзіце ў сказах назоўнікі з суфіксамі суб'ектнай ацэнкі. Абазначце суфіксы і вызначце, якое адценне значэння яны надаюць назоўнікам.

1) Той, хто хоць дрэўца пасадзіў, – невыпадкава жыў на свеце (Х. Гурыновіч). 2) Калі ж на месцейка сваё карэньчык кожны ў ямцы ляжа, калочкі вострыя заб'ём і камялькі да іх прывяжам (М. Корзун). 3) Звініць, пяе, іскрыцца вясёлы ручаёк, жывой вадою поіць травінку, каласок (М. Чарот). 4) Пчолкі выпаўзлі з калоды, пачалі збіраць мядок (М. Чарот). 5) У паветры павеяў аднекуль лёгкі струменьчык (В. Вольскі). 6) У кожнай хатцы ёсць хоць адно акенца (А. Кулакоўскі). 7) Паволі падае на зямлю адзінокі жоўты лісток (Р. Ігнаценка). 8) Толькі дзядуля з бабуляй чамусьці адразу перасталі есці (А. Жук). 9) Засумаваў Юрачка ды моцна задумаўся (З. Верас). 10) На дошачцы ляжалі крошкі хлеба (З. Верас). 11) Праз акно паглядалі на сваіх госцейкаў Юрачка і Вінцусь (З. Верас). 12) У лужку-лужочку выраслі сястрычкі: залатое вочка, белыя раснічкі (Н. Гілевіч). 13) Перад намі паўстала даміна. 14) Але між маладымі дрэўцамі ўсчалася спрэчка (У. Баркоў). 15) У кожнай хатцы ёсць хоць адно акенца (А. Кулакоўскі). 16) Ромка адразу прыгнуўся крыху, пачаў уважліва заглядваць пад елачкі ды разграбаць прыўзнятыя лісточкі (М. Янчанка). 17) Лісцікі спалохаліся, а ўпартыя кветкі расхінулі свае зялёныя кашулькі, расплюшчылі вочкі і пацягнуліся да сонейка (А. Ахмедава).

Начало

Содержание

Страница 114 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практыкаванне 52. Знайдзіце ў сказах складаныя назоўнікі і вызначце, як яны ўтварыліся.

1) У Беларусі восем шклозаводаў (А. Пятровіч). 2) Доўга сядзеў у кнігасховішчах над летапісамі (В. Гігевіч). 3) Двор вала высокім частаколам абгароджаны. 4) У святочным і абрадавым адзенні адлюстроўвалася само жыццё беларуса, яго светапогляд (М. Раманюк). 5) Раптам пачуўся пералівісты званок, які нагадваў звон маленькага ляскога вадапада (У. Аляхновіч). 6) Яшчэ ў аўтобусе, калі яго абьякавы позірк выпадкова затрымаўся чамусьці на звычайным краявідзе, што прамільгнуў паўз акно, яму неяк нечакана падумалася, што гэты, звычайны для яго краявід, некаму такі родны і жаданы (Я. Сіпакоў). 7) На ўскраінах неба, ужо ніяк не могучы засланіць далягляд, стаяць занавескі празрыстай смугі (Я. Брыль). 8) Дом пабудаваў беларусы: яны аднаўлялі пасля землетрасення Ташкент (Я. Бяганская). 9) Радые сувязь, нібыта жывое нябачнае валаконца, звязвала ўсю калону (А. Жук). 10) Талаліхін рашыў дагнаць нямецкі бамбавоз і знішчыць яго яшчэ на падступах да горада. 11) Бумажкоў адразу ж звязаўся па тэлефоне з камандзірам браньпоезда, які стаяў у лясным укрыцці (Я. Брыль). 12) Высока над лесам – стрымана-радасны гул самалёта (Я. Брыль). 13) Пасля снегападу – на зямлі нібы старонкі снежнай кнігі (А. Курскоў). 14) Будаўнікі вельмі хваляць кастрапліты – будаўнічы матэрыял з ільну (Т. Жумар). 15) Недалёка ад іх пырхала чародка вераб'ёў. Шугануць да вадасховішча, рассыплюцца па пячаным беразе... (А. Ставер). 16) Прывітаўся чараўнік з хлебаробам (У. Ягоўдзік). 17) Старыя дзятлы з ранку да вечара шукаюць-збіраюць караедаў і шашалёў... (З. Бяспалы).

Начало

Содержание

Страница 115 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

Практыкаванне 53. Вызначце, якімі часцінамі мовы і членамі сказа з’яўляюцца выдзеленыя словы і як яны ўтвораны.

1) *Усе* маўчалі, уражаныя дзівам (В. Хомчанка). 2) *Знаёмых* не было (А. Кудравец). 3) Вось тут і пачынаецца *галоўнае* (У. Аляхновіч). 4) Чалавек па натуры сваёй – шукальнік. Цягне яго *невядомае і новае, таёмнае і нязведанае* (У. Дамашэвіч). 5) Уражанне неспакойнасці і няпэўнасці яшчэ ўзмацняла цёмная шэрань, што атульвала ўсё поле, давала больш-менш добра бачыць толькі *блізкае* (І. Мележ). 6) *Мінулае і сучаснае* пераплятаюцца тут, дапамагаюць адчуць крокі гісторыі (М. Барсток). 7) Магутны арол імгненна сарваўся з рукі *паляўнічага*. Магутны паляўнічы арол раптам страпануўся і расправіў свае агромістыя крылы (М. Алтухаў). 8) Бо і сейбіт, і *араты* працавалі не на жарты (В. Вітка). 9) Зязюля раніцай лічэбнік вучыць – Плыве наўсцяж стосотае «*ку-ку*» (В. Гардзеі). 10) – Паглядзі, што я прынёс: «*Пяць*» у кожным спытку! (Н. Гілевіч). 11) Працяглае «*А-а-а-й!*» вырвалася з грудзей жанчыны. 12) *Кожны* займаўся сваёй справай. 13) *Перажытае* ў тыя гады і цяпер жыве са мною (П. Панчанка). 14) Няхай *прахожыя-прыезджыя* адпачываюць ды смагу праганяюць (М. Янчанка). 15) Вось і вырашылі *тутэйшыя* змалку дзяцей абедзвюм мовам вучыць – сваёй і суседскай (А. Вольскі). 16) Пастаяў, сказаў «*туф, туф*» – гэта, напэўна, як наша «*ох, ох*» – і пайшоў назад па сцяжынцы (Э. Шым). 17) Гучнае «*ку-ку!*» лясной бяздомніцы можна пачуць амаль у кожным ляску (В. Іпатава). 18) Калі ляцелі журавы, душу кранала іх «*курлы*» (Я. Пушча). 19) *Усё* заліта пераліўным, зіхатлівым бляскам (І. Навуменка).

Начало

Содержание

Страница 116 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

Практыкаванне 54. Вызначце, ад якіх асноў і якім спосабам утвораны выдзеленыя назоўнікі.

1) Прырода ў яго (Міцкевічавых) паэмах і баладах апісваецца так выразна і паэтычна, што, здаецца, мы чуем *шум* лісця, *гоман* ручаіны, паданне снегу, бачым *усходы* і *заходы* сонца, красаванне палёў і лугоў (Я. Колас). 2) Спрасоння сям-там падавалі голас чуткія лясныя птушкі, патрывожаныя раннім *прыходам* людзей (У. Дамашэвіч). 3) У птушыным зводным хоры – *пералівы*, *пераборы* (А. Русак). 4) Край мой там, дзе поўны колас за паклонам б'е *паклон*, і жніў і шчаслівы голас заглушае сэрца *звон* (А. Гурло). 5) – Ах вы, *неслухі!* Я ж наказвала гуляць у садзе (Л. Прокша). 6) У *пошуках* і страх прайшоў... (Л. Прокша). 7) Вакол птушыны *гоман* – жыццю зямны салют (М. Дукса). 8) Кругом было так чыста, такая *бель*, што сляпіла і адбірала вочы (Я. Колас). 9) Мяцель не вее, сціхнуў вецер, і волен лёгкіх санак *бег* (М. Багдановіч).

Начало

Содержание

Страница 117 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 55. Вызначце, ад асноў якіх слоў і якім спосабам утвораны выдзеленыя назоўнікі.

1) *Ляснік*, прыйшоўшы дамоў, унёс *ласяня* ў хату (Г. Далідовіч). 2) Усё жывое на лузе зачаравана гэтай *прыгажосцю* (Р. Ігнаценка). 3) А якія *цымбалісты*, а якія *песняры*! (П. Прануза). 4) Маладыя жаўтаватыя *апенькі* і варушкі абляпілі пні. Далей у *бярэзніку* – чырвоныя *падасінавікі* і белыя *чапчавікі* (І. Пташнікаў). 5) Калі паглыбляцца ў лес, *сасняк* пачынае забіваць *беразняк* (І. Пташнікаў). 6) Нерухома стаялі на сваіх месцах толькі *махавік* і *баравік* (М. Вышынскі). 7) У *хвойніку* было яшчэ светла, але дужа сцюдзёна (В. Быкаў). 8) За хвойнікамі дарога пакацілася ў лагчыну, і там, у лагчыне, адкрылася *роўнядзь* прысожскіх *паплавоў* (В. Карамазаў). 9) У рудаватай траве, бліскучай ад інею, я нечакана ўбачыў *рыжыка* (Л. Левановіч). 10) *Мужнасць* прыводзіла чалавека і *чалавецтва* да *перамог* у вайне (У. Карпаў). 11) Сапраўдным *настаўнікам* можа быць толькі чалавек самага чулага сэрца, чалавек, адметны *шчырасцю*, *праўдзівасцю* сваіх *перакананняў*, сваёй нястомнай *прагнасцю* да новага, да *адкрыццяў*, да *пазнання* свету, чалавек, які самаахвярна аддае душэўныя *багацці* і *веды* людзям (В. Вітка). 12) Валя не ўзрадавалася, што празвінеў *званок*. Яна хацела, каб урок яшчэ не канчаўся, бо толькі цяпер яна авалодала сваімі *пачуццямі*: прапала *скаванасць*, голас набыў натуральную сілу і *звонкасць* (У. Дамашэвіч).

Начало

Содержание

Страница 118 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практыкаванне 56. Утварыце ад геаграфічных назваў назвы жыхароў гэтых мясцовасцяў.

Бабруйск, Брэст, Камчатка, Кастрама, Кіеў, Палессе, Тула, Чыта, Адэса, Орша, Мінск, Кобрын, Йемен, Карэлія, Кіпр, Парыж, Ліберыя, Пінск, Кенія, Маўрытанія, Куба, Талачын, Сібір, Аргенціна, Габон, Канада, Венесуэла, Бірма, Лаос, Тува, Карэя, Сіцылія, разілія, Венецыя, Гватэмала, Гвінея, Самалі.

Начало

Содержание

Страница 119 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикування 57. Визначте, як утворены приметнікі.

Пазітывісцкі, паломніцкі, абстракцыянісцкі, авангардысцкі, агародніцкі, агенцкі, адступніцкі, акупанцкі, інгушскі, кіргізскі, казахскі, узбекскі, славацкі, белавежскі, каўказскі, лідскі, вільнюскі, докшыцкі, варонежскі, клайпедскі, камянецкі, бешанковіцкі.

Начало

Содержание

Страница 120 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 58. Утварыце ад назоўнікаў прыметнікі з дапамогай суфікса *-ск-* і растлумачце правапіс.

Свержань, Неапаль, Карэлія, Кабул, Ізмаіл, восень, ліпень, Купалле, Гдыня, Гданьск, гаспадыня, Іпуць, Куэнь-Лунь, Хайнань, Чанчунь, Версаль, Сычуань, Мязень, Кызыл, Нахічэвань, Свіцязь, Карабах, Льеж, Люксембург, Меконг, Паволжа, Пнампень, Сіваш, Сож, Суздаль, есаул, Есентукі, Вініпег, Квебек, Бангладэш, Балхаш, Тулуза, Ла-Манш, Кембрыдж, Капыль, Кандалакша, Іртыш, Казбек, Крывы Рог, Бургундыя, Казанлык, Карэлія.

Начало

Содержание

Страница 121 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 59. Вывзначце, як утварыліся прыметнікі. Растлумачце напісанне н і нн у суфіксах прыметнікаў.

Ячменны, іменны, племянны, палымяны, вогненны, абедзенны, страшэнны, пчаліны, ветраны, арліны, шкляны, галубіны, жураўліны, асенні, сцюдзёны, батальённы, сакаліны, лімонны, старанны, пясчаны, бетонны, бясцэнны, бяссонны, бяспошлінны, бясплённы, беспрычынны, беспераменны, берасцяны, беласценны, белапенны, беззаконны, беззабаронны, струнны, кішэнны, казарменны, форменны, клятвенны.

Начало

Содержание

Страница 122 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 60. Утварыце ад спалучэнняў слоў складаныя прыметнікі. Вызначце спосаб утварэння. Растлумачце правапіс галосных у складаных прыметніках.

Устойлівы да вады, сеяць бавоўну, грэць ваду, непранікальны для вады, востры нос, востры на язык, востры дэфіцыт, вялікая душа, вялікая галава, вялікая дзяржава, насіць вугаль, драбіць вугаль, добры па якасці, добрае сэрца, доўгі тэрмін, доўгія крылы, дробнае сялянства, дробнае лісце, чэрпаць зямлю, мераць зямлю, мяць лён, прасці лён, кароткі метраж, кароткі хвост, лёгкае крыло, лёгкая атлетыка, драбіць камяні, рэзаць камень, з роўнымі правамі, розныя бакі, трэці разрад, трэці сорт, варыць шкло, падобны да шкла, адчуваць святло, варыць мёд, цёмныя вочы, цёмныя валасы.

Начало

Содержание

Страница 123 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 61. Вывзначце, ад якіх слоў і якім спосабам утвораны прыметнікі.

Бавоўнаўборачны, баваўнаводчы, вадазборны, вадалазны, вадасцёкавы, водападзельны, газаправодны, добраахвотніцкі, домаўладальніцкі, землеўласніцкі, земляробчы, ільноўборачны, іонаабменны, ледакольны, ледарэзны, лесаводскі, лесапаркавы, лесапасадачны, лесасечны, лесатундравы, марнаслоўны, машынапісны, рукапісны, самацёчны, сталебетонны, сталепракатны, сухавейны, хлебаробскі, хлебагандлёвы, чарадзейскі, чарназёмны.

Начало

Содержание

Страница 124 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 62. Вызначце, як утвораны прыметнікі. Запішыце іх разам або праз злучок.

Нава(полацкі), авія(дэсантны), бела(галовы), бела(снежны), бульба(ўборачны), проста(народны), змычна(праходны), прама(зубы), вузка(спецыялізаваны), ярка(зялёны), доўга(тэрміновы), леў(талстоўскі), масква(рэцкі), кісла(салодкі), сямнаццаці(гадовы), раўна(цэнны), паўднёва(беларускі), іголкахпадобны, агульна(славянскі), поўна(маштабны), вышэй(сказаны), метала(рэзны), польска(беларускі), адна(вокі), ярка(малінавы), эль(кувейцкі), шэра(пясчаны), чэрапна(мазгавы), хларыста(вадародны), усходне(сібірскі), светла(груды), чарна(бровы), паўночна(амерыканскі), машына(рамонтны), машынна(трактарны), шэра(залацісты), шэрсце(прадзільны).

Начало

Содержание

Страница 125 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

Практыкаванне 63. Вызначце, ад якіх асноў і якім спосабам утвораны прыметнікі.

Альпійскі, аленепадобны, алгарытмічны, антымаральны, апельсінавы, баваўняны, баечны, балотаўтваральны, балбатлівы, басаногі, баскетбольны, безадказны, безбялковы, бруісты, бураломны, вавёрчын, віхрасты, выбачлівы, высокакультурны, вязальны, вышэйпералічаны, гаваркі, ганарлівы, гарласты, гарэзлівы, глянцавальны, дзівацкі, грыпозны, гукапаглынальны, духмяны, імгненны, заатмасферны, звышмодны, знаходлівы, інстыктыўны, інтэрнацыянальны, каланіяльны, камарыны, канспектыўны, караткахвалевы, кравецкі, масіўны, міжпланетны, надзённы, незмаўкальны, неістотны, парадаксальны, парламентарны, пеўчы, першасны, пісклявы, плаксівы, плаўкі, разбуральны, скараспелы, сухажыльны, схематычны, узбярэжны, ярка-чырвоны, цяжказгаральны.

Начало

Содержание

Страница 126 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

Практыкаванне 64. Раскрыйце дужкі. Размяжуйце складаныя прыметнікі і словазлучэнні, у склад якіх уваходзяць прыслоўі і прыметнікі (ці дзеепрыметнікі).

Мала(зразумелыя) словы – мала(зразумелыя) нам словы; буйна(панельны) дом – буйна(квітнеючы) сад; дробна(сялянскі) бунт – (дробна)змеленая пшаніца; востра(дэфіцытны) тавар – востра(пастаўленае) пытанне; густа(населеныя) раёны – густа(пасаджаныя) расліны; таўста(сценны) дом – тоўста(пакладзеная) шпаклёўка.

Начало

Содержание

Страница 127 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практикаванне 65. Вызначце, пры дапамозе якіх суфіксаў і ад асноў якіх слоў утвораны наступныя прыналежныя прыметнікі:

Міхасёў, Васева, Алесіна, Алесева, Міколаў, цётчын, Зосін, матуліна, бацькаў, дзедаў, Пецеў, лісіны, пчаліны, буслава, камарыны, жончына, дзіцячы, хлапечы, Жэніна, Жэнева.

Начало

Содержание

Страница 128 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 66. Да наступных назоўнікаў падбярыце патрэбныя па сэнсе прыметнікі. Зрабіце словаўтваральны разбор прыметнікаў.

Работа, кіёск (аптэчны, аптэкарскі); жанр, халат (байкавы, баечны); птушка, мясцовасць (балоцістая, балотная); пярсцёнак, блеск (брыльянцісты, брыльянтавы); воды, веды (грунтавыя, грунтоўныя); цэх, чарпак (разлівачны, разлівальны); выраз, артыкул (слоўнікавы, слоўны); чалавек, выхад (запасны, запаслівы); луг, голас (залівісты, заліўны); шчупак, боль (зубны, зубасты); поспех, настрой (пераменлівы, пераменны); выклад думак, занятак (даходны, даходлівы).

Начало

Содержание

Страница 129 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 67. Вызначце, якім спосабам утвораны наступныя прыметнікі.

Заморскі, прыдарожны, прымежны, прысценны, пагадзінны, пагадовы, бясхмарны, пагранічны, безмарозны, безыменны, бескарысны, бязмерны, бяззорны, прычыгуначны, падапечны, бязрыбны, бясталантны.

Начало

Содержание

Страница 130 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 68. Знайдзіце ў сказах складаныя прыметнікі і вызначце, якія ўтвораны.

Варта, скажам, гэтымі фарбамі дамаляваць чалавеку другі нос, і ён будзе двухным (Я. Пярмяк). 2) Археалагі адшукалі рэшткі шклаварных печаў, кавалкі шкла, шкляныя вырабы, вызначылі час іх узнікнення (А. Пятровіч). 3) Атрымліваліся чатырохвугольныя вазончыкі. Маленькія, акуратныя, рознакаляровыя (П. Місько). 4) Сярод цёмных, вечназялёных лапак ялін і сосен зіхаціць залатое лісце бяроз, ліп, клёнаў, вольхі, арэшніку (В. Вольскі). 5) І доўга глядзеў, хочучы здаўмецца, што робіць высока на дрэве чырвонагаловы прыгажун-дзяцел (Б. Сачанка). 6) Над шырокімі палямі, над векавечнымі пушчамі лунаюць у высокім небе белакрылыя буслы (А. Вольскі). 7) У нас хапае рэдкіх слоў, і палюбі ты іх бязмежна, яны ад чысціні снягоў і ад пялёсткаў беласнежных (Ю. Свірка). 8) Аднатонную песню вялі колы вагонаў (Я. Колас). 9) А пшасце – плыць ціха на лодцы сярод беласнежных лілей (Ю. Свірка). 10) Шуміць над ганкам медналісты клён (К. Кірэенка). 11) Страсаючы на зямлю зябкія кроплі, дрэмлюць беластвольныя бярозы (І. Аношкін). 12) Кожны чалавек за сваё жыццё дорыць вечнасці хоць адно кругасветнае падарожжа (Я. Сіпакоў). 13) Над берагамі па алешніку вілася і цвіла вялікімі, як грамафонавыя трубы, белымі кветкамі бяроза (В. Адамчык). 14) У сеседніх гнёздах чуваць былі галасы жаўтадзюбых пісклянят (І. Мележ). 15) А жаўтагрудая спявачка не заўважае ні гурбаў снегу, ні белага ўбрання на дрэвах, ні моцнага марозу (Р. Ігнаценка). 16) Любіў Янка Купала звонкагалосую песню трамваяў (М. Хведаровіч). 17) Прасвечаныя сонцам кусты чаромхі, як лёгкія белапенныя воблакі, клубіліся ўсюды (А. Зінкевіч).

Начало

Содержание

Страница 131 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 69. Вывзначце, якім спосабам утвораны лічэбнікі.

1) Цяжка было паверыць, што за нейкія дзвесце метраў ад гэтай патрыярхальнай старызны ляжыць шумная і прасторная Юбілейная плошча (М. Герчык). 2) Шаснаццаць хлопчыкаў і пятнаццаць дзяўчатак прыходзяць на заняткі (В. Вітка). 3) Хлопцы аж заліваліся ад смеху, як чацвёрта буслянят прабавалі станавіцца на край гнязда... (В. Вітка). 4) Неўзабаве дошка апынулася ў Рыгравых руках, і ён паклаў яе на папярэчыны. Потым такім жа спосабам ён дастаў другую дошку, потым трэцюю (М. Лупсякоў). 5) Усе пазіралі на раку, на разбіты крыгамі мост і на вёску, што былі на тым беразе метраў, можа, за трыста адсюль (М. Лупсякоў). 6) Палявою дарогаю ішло пяцёра дзяцей (М. Лупсякоў). 7) Яблынька, якую тата прывёз і пасадзіў, ужо вялікая, і сёлета на ёй было дванаццаць яблыкаў (Я. Бяганская). 8) Семсот муляроў змуравалі дом без вуглоў. (Загадка.) 9) У будучых даследчыкаў пачынаўся першы рабочы дзень (М. Гіль). 10) Федзя вучыцца ў чацвёртым класе і вельмі любіць пра ўсё распытваць (У. Мязэвіч). 11) Адно кола самазвала важыць больш за пяцьсот кілаграмаў (У. Мязэвіч). 12) Набіраў свае шэсцьдзесят аўтобус (Ф. Янкоўскі). 13) Яшчэ здалёку можна прыкмеціць, як блішчыць пад сонцам піла, а абал матулі-хвоі мітусяцца двое маленькіх хлапчукоў (Зм. Бядуля). 14) Тады, у пяцідзесятыя гады мінулага стагоддзя, двухкалёсны сябры быў і надта вялікай раскошай (К. Камейша). 15) На шосты дзень дзікун сам пачаў дзяўбці (Р. Ігнаценка). 16) Трэці дзень цвіце мой адзіны жоўты гарлачык (Ф. Янкоўскі). 17) Праз хвіліну ўжо добра было відаць, што ідуць двое людзей (К. Чорны).

Начало

Содержание

Страница 132 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практыкаванне 70. Вызначце, якімі часцінамі мовы з’яўляюцца выдзеленыя словы і як яны ўтварыліся.

1) Дзяўчынка села на месца, а ў класе падняўся *лес* рук. 2) Рэчкі, купіны, балота, *мора* траў і хмызняку (Я. Колас). 3) *Маса* людзей не ведала, што ім рабіць далей 4) *Цьма* народу была ў нядзельны дзень на кірамашы. 5) *Горы* камянёў раскінуліся перад нашымі вачыма. 6) *Безліч* грыбоў было гэтым летам у лесе. 7) *Процьма* машын стаяла на прывакзальнай плошчы. 8) Ідзе машын па тракце цьма (А. Астрэйка).

Начало

Содержание

Страница 133 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 71. Вывзначце, як утварыліся падкрэсленыя словы.

- 1) А тут яшчэ трэба ў лес завітаць, дагледзець сунічкі і другія ягады (К. Каліна).
2) Жыў да быў на свеце адзін шавец (Я. Бяганская). 3) Штосьці ад сапраўднай Поўначы мае, здаецца, мой край (Я. Сіпакоў). 4) Сёе-тое можна і дамаляваць (Б. Сачанка). 5) Адна цётка з мукі замясіла цеста (І. Грамовіч). 6) Здавалася, хтосьці на небе пераварочваў бочкі з вадой адну за другой (М. Корзун). 7) Гэткай прыгожай музыкі яшчэ ніхто на свеце не чуў (З. Бядуля). 8) «Эх ты, дзяўчо!» – было ў Міцевых вуснах самай абразлівай мянушкай. Так ён гаварыў і на дзяўчынак, і на хлопчыкаў, калі хто рабіў што-небудзь не так або чаго-небудзь не ведаў (І. Вярэга). 9) Усе злосныя, зубамі скрыгочуць, а нічога музыку зрабіць не могуць (Бел. нар. казка). 10) Страху ніякага не было (Я. Маўр). 11) Асобныя нітачкі спяшаюцца ў станок, а між нітак з краю ў край нешта бліскае, страляе... (У. Юрэвіч). 12) Маці штось сказала дачцэ і пайшла на работу.

Начало

Содержание

Страница 134 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванне 72. Вывзначце, якім спосабам і ад якіх часцін мовы ўтвораны дзеясловы.

1) У траве засіненлі, зачырванелі, заружавелі краскі (А. Бялевіч). 2) Закукавала зязюля, карою запахлі хвоі ў цёмным бары (А. Бялевіч). 3) Усюды загаманілі, забулькалі ручаі і ў шматгалосым шуме і звоне паняслі вясну некуды далей (Б. Сачынка). 4) Як лагодная ўсмешка, заяснелася неба на ўсходзе, заяснелася і паружавела (Я. Колас). 5) Мала хто асмеліцца браць грыб-«баран» (П. Місько). 6) Хмара як бы згушчаецца (І. Грамовіч). 7) Алешына зашапаціць і супакоіцца (І. Грамовіч). 8) Раззлаваўся малады дзяцел, закрычаў (Зм. Бяспалы). 9) Асляпіла вочы маланка (М. Корзун). 10) Ігар і Алесь анямелі ад здзіўлення (Ул. Шахавец). 11) Пры ўваходзе ў лес дарожка раздвойвалася, разбягалася на дзве дарогі (Б. Сачанка). 12) Лес пасвятлеў, пабялеў пад белаю чысцюткаю посцілкаю (Я. Колас). 13) Тут падбздэрыўся і Петрык (У. Шахавец). 14) Жыта кусціцца, промні іскрацца, рэчка бруіцца, птушкі гняздзяцца (Ю. Свірка). 15) Ачысцілася ад снегу зямля. Новай траўкаю зазелянелі дарогі і сцежкі ў полі. Памаладзелі гаі і лясы (Я. Колас). 16) На палях цямнелі сланечнікі і чырванелі памідоры (А. Якімовіч). 17) З гэтай пары я пачаў углядацца ў неба начное... (М Багдановіч). 18) За клёнам кусцілася шыпшына (Л. Арабей). 19) Воддаль, на ўзгорку, зялёным астраўком узвышалася над балотамі вёска (Э. Самуйлёнак). 20) Час у маленстве вымяраецца днямі (Я. Брыль).

Начало

Содержание

Страница 135 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практикування 73. Визначте, як утворены наступныя прислоўі.

Ушыр, углыб, увысь, увосень, збоч; умела, прыемна, коратка, даходліва; даверху, увесну, угары, знадворку; збольшага, урассыпную, зблізку, па-дзіцячы, па-нашаму, па-сяброўску; утрая, учацвярых, ушасцёх, па-мойму, па-сяброўску, па-мядзведжы, па-нашаму, па-летняму, па-другое, па-шостае, залішне, надоўга, учатырох, уволю, начыстую, паціху, увысь, вверх, зрэдку, угары, назло, увечары, управа, удоўж, злева, наверх, дахаты, збоку, па-юнацку.

Начало

Содержание

Страница 136 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванне 74. Пакажыце, як утвораны складаныя прыслоўі.

- 1) Дык не праспі і ты: у спёку або ў дождж імчыся басанож... (С. Грахоўскі).
2) Дзе-нідзе паблісквала між купін вада (В. Вольскі). 3) Хуценька-хуценька я палажыў скарыначку на стол, акрыў яе абрусам (Б. Сачанка). 4) Раз-пораз адрываліся ад яго цёмныя кропкі, раскрываліся купалы парашутаў (Д. Петрачэнка).
5) Да чаго ж жыватворная крынічная вада: на ёй расце залаты лес, яна штолета дае небывалы ўраджай наліўных сакавітых ягад, крамяных грыбоў (З. Бяспалаў).
6) Штодзень не раз бачу я помнік, пры ім незгасальнае полымя (Ф. Янкоўскі).
7) Штохвіліны шархацелі пад ветрам дрэвы (М. Вышынскі). 8) Калі-нікалі кіне сярод балот свой голас бусел (В. Казко). 9) – Самы ярчэйшы – колер чырвоны, – увосень рабіна шумела штодзённа (І. Муравейка).

Начало

Содержание

Страница 137 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванне 75. Вызначце, як утвораны падкрэсленыя прыслоўі.

1) Там жывуць свае хлапчукі, а на вочы ім аднаму лепш не трапляцца (М. Капыловіч). 2) І таму мне здаецца, зямлю нашу, Беларусь, можна назваць зямлёй пад белымі крыламі (У. Караткевіч). 3) Толькі часам закрычаць у небе дзікія гусі, ключом пранясуцца жураўлі (Я. Колас). 4) Дрэва кожнае спявае, весяліцца ранкам бор (П. Прануза). 5) Вечарам вярталіся дамоў (Я. Галубовіч). 6) Восенню, калі пахаладала, знайшоў вожык у глухой мясціны трухлявы пень, зрабіў у ім гняздо з лісця і заснуў (І. Галубовіч). 7) Сям-там па нізкіх мясцінах чуліся днём ледзь улоўныя пералівы нябачных яшчэ ручаінак (М. Лынькоў). 8) Пакармі птушак зімой – яны адплацяць табе вясной (Прыказка). 9) Яны (хмурыя яліны) насілі цёмнае адзенне і размаўлялі шэптам (А. Васілевіч). 10) Загарыцца чырванню полымя і праяніцца не згасаючы (Р. Ігнаценка). 11) Дык вось паслухайце, чаму я раю менавіта рабінку пасадзіць (Р. Ігнаценка). 12) Як свецяцца ночкаю зоры, а днём не відаць іх чаму, як рэчкі ў далёкія моры ўлетку плывуць і ўзіму (Я. Купала).

Начало

Содержание

Страница 138 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Практыкаванне 76. Пакажыце, ад якіх часцін мовы і якім спосабам утвораны выдзеленыя прыслоўі.

1) І вось *летась* здарылася бяда ў адной з ластаўчыных сем'яў (М. Лынькоў).
2) За ветэрынара ў калгасе быў дзядзька Нічыпар, негаваркі і *чамусьці* вельмі злосны чалавек (У. Шахавец). 3) Стаяў *калісь* тут бор стары, і жыў лясун у тым бары (М. Багдановіч). 4) Звычайна кожны дождж пахне *па-свойму* (Я. Сіпакоў).
5) *Ушчыльную* да хат падступалі сады (А. Кудравец). 6) *Удзень* ласяняці хапала клопату і адзінота не так адчувалася, а вось *уночы* рабілася тужліва і маркотна (Дз. Нічыпаровіч). 7) *Штохвілінна* ластаўкі наведваюць гнёзды і шчабечуць (М. Лынькоў). 8) *Неперадзе* чарнеў лес (А. Васілевіч). 9) Мурашкі адкідваюць *убок* усё, што перагароджвае ім дарогу (У. Турманжанаў). 10) І неяк *нячутна, спацішка* падкралася восень (Я. Галубовіч). 11) А *наверсе па-ранейшаму* патрэскае пад нагамі дробнае сучча (Я. Брыль). 12) На Беларусі *здаўна* развіта мастацкае ткацтва (Н. Калесюк). 13) *Справа* віднеецца вялікі парк (В. Вольскі). 14) *Неяк аднойчы* мае бацькі вырашылі падкарміць вясковую дзятву (С. Законнікаў).
15) Крылы кліна то разыходзяцца, то сходзяцца, то ўздымаюцца *ўверх*, то падаюць *уніз* (В. Хліманаў). 16) *Задаволена* перашэптваюцца магутныя дубы (М. Алтухаў).
17) Кволыя беластволыя бярозы *моўчкі* туліліся да цёплай хвоі (М. Паслядовіч).
18) Грыша наблізіўся да ласёў. І *хутка* ён убачыў тое, што *адразу* зрабіла яго самым шчаслівым на свеце. Ласіха ляжала на зямлі не адна. Да яе хінулася маленькая ласянятка! (К. Кірэенка). 19) *Спачатку* высока-высока ў небе з'яўляюцца шэрыя воблакі (Я. Сіпакоў). 20) Толькі *дзесьці* дудукае ў сухі сук-барабан дзяцел (П. Місько).

Начало

Содержание

Страница 139 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Практыкаванне 77. Знайдзіце ў сказах вытворныя прыназоўнікі. Вызначце, з якой часціны мовы яны паходзяць.

1) Побач з беларусамі живуць у нашых гарадах і вёсках выхадцы з іншых краін (А. Вольскі). 2) Каля адной крынічкі, паблізу дарогі, месца для адпачынку зрабілі (М. Янчанка). 3) Раптам насустрач Саўку выскачыў суседскі сабака Тузік (І. Вярыга) 4) Аўтобус спыніўся якраз насупраць амбулаторыі (К. Каліна). 5) Навокал жа яе ўздымаліся высокай сцяной старыя елкі і сосны (М. Вышынскі). 6) Пасля апошняй размовы прайшло шмат часу (Э. Луканскі). 7) Верабей спакон веку жыве побач з людзьмі (Э. Луканскі). 8) Калі я ўпершыню ляцеў на самалёце, пры пасадцы вельмі прасіў лётчыка праляцець скрозь воблакі (І. Грамовіч). 9) Вакол паляны вячystы лес (С. Кухараў). 10) Уключаючы старшыню і сакратара, на сходзе прысутнічала чалавек трыццаць. 11) Людзі, што сядзелі за сталом і на лавах, былі пераважна камандзіры, пачынаючы ўзводным і канчаючы камандзірам батальёна (Я. Колас).

Начало

Содержание

Страница 140 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 78. Знайдзіце ў сказах вытворныя злучнікі. Вызначце, з якой часціны мовы яны паходзяць.

1) Успомні, ці зрабіў ты сёння што добрае (Г. Васілеўская). 2) Самота выльецца слязамі, як хмара цёмная – дажджом. 3) Паветра такое здаровае, што не надыхацца. 4) На дварэ было так холадна, хоць стаяла яшчэ лета (Я. Колас). 5) А трэба сказаць, што вясна таго году была няўдалая (К. Каліна). 6) Калі восенню снег выпадзе, вясна будзе ранняя. 7) З высокай ліпы мне відаць, як за лес апускаецца чырвонае сонца (А. Бялёвіч). 8) А лес вакол зусім незнаёмы, і не ведае Сярожа, ці правільна ён ідзе (Л. Арабей). 9) Уся каманда ўскрыкнула, аж раты разявіла ў страху і здзіўленні перад такой падзеяй (М. Лынькоў). 10) Але ў яго музыцы не чулася ўжо ні жаваранкавых сярэбраных званочкаў, ні ласкавага ластаўчынага шчабятання, ні вясёлых перасвістаў драздоў (Я. Пархута). 11) І неўзабаве зразумелі, што ні адной на свеце мовай не выкажаш так дакладна свае думкі і пачуцці, як роднай (А. Вольскі). 12) – Мала ведаць, трэба дамагацца, раз ты чаго хочаш. На гэтым свет стаіць і стаяць заўсёды будзе (К. Чорны).

Начало

Содержание

Страница 141 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 79. Знайдзіце ў сказах вытворныя часціцы. Вывзначце, з якой часціны мовы яны паходзяць.

1) Сонейка слухае Чэрвеня і кожныя суткі ўсё болей прыбаўляе дня (К. Каліна).
2) А ў думках яны (хлопцы) былі цяпер лётчыкамі, можа, нават не проста лётчыкамі, а касманаўтамі (У. Шахавец). 3) Гучанне слова – гэта яго жыццё, яго дыханне (В. Вітка). 4) І проста на вачах выцягнуты ў раўняноткія шнуркі клін паварочвае ўбок ці зусім распадаецца (У. Ягоўдзік). 5) Адзежа на хлопчыку рабілася ўсё цяжэйшая і цяжэйшая (В. Гарбук). 6) Куды там! З гэтым чалавекам не дамовішся. 7) Дачка з маці прагаварылі амаль да раніцы. 8) Як сабе хочаш, а я не паеду. 9) Мікалай Аляксеевіч хацеў проста пабыць адзін з гэтым чалавекам, пачуць яго бадзёры голас і смех (І. Навуменка). 10) Давай возьмем кошыкі ды паедзем за горад у лес. 10) Дадому Аня дабралася толькі пад вечар (І. Мележ). 11) Шпакі каля дарогі цэлы дзень адно крычаць (Я. Колас).

Начало

Содержание

Страница 142 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Практыкаванне 80. Знайдзіце ў сказах вытворныя выклічнікі. Вывзначце, з якой часціны мовы яны паходзяць.

1) Мар-р-ш! – і крочыць пяхота. (М. Машара) 2) – Прэч! – закрычаў, шалеючы ад злосці, бацька. 3) Стоп! Трэба пачакаць усіх. 4) – Горка! – даносіцца з суседняга дома. 5) – Дабранач! – паціскаючы са шчырасцю Янкаву руку, развітаўся Васіль (Ц. Гартны). 6) – Дудкі, грамадзянін Зёлкін! Нідзе ты ад нас не схавашся (К. Крапіва). 7) – А, здароў, Міхась, здароў! Куды сабраўся? 8) Бач, раскрычаўся, нічога толкам не ведаючы.

Начало

Содержание

Страница 143 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Раздзел кантролю ведаў

Тэст па раздзеле «Марфеміка»

Тэст па раздзеле «Марфеміка»

Начало

Содержание

Страница 144 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

Тэст па раздзеле «Словаўтварэнне»

Тэст па раздзеле «Словаўтварэнне»

Начало

Содержание

Страница 145 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Кантрольны тэст

Кантрольны тэст

Начало

Содержание

Страница 146 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

1. Вызначце марфемны склад слоў:

Вадаправод, выключальнік, завулак, лекцыя, перайначыць, узнесціся, пяціпавярховы, выяўляць, злачыннасць, пераабуўшыся, праслязіцца, якісьці, залюбавацца, заадно, зачарсцвелы, неспазнаны, ачалавечыцца, удалечыню, ільноўборачны, здзіўляцца, скупіцца, перасвітвацца, беспрадоўе, узбагачацца.

2. Выдзеліце ў кожным слове ўсе магчымыя віды асноў і канчатак. Абгрунтуйце свой выбар, улічваючы даную форму слова.

Сядайце, лоўля, плакала, пабяліць, прышываць, думаў, бліскучы, стамленне.

3. Вызначце гістарычныя змены ў марфемнай структуры слоў:

Нашчадак, жыта, недагляд, будзільнік, анархія, абрад, сведка, смелы, народ, абязболіць, абух, адліга.

4. Адзначце, якой марфемай з'яўляюцца канцавыя -а, -е, -ы, -о: канчаткам, суфіксам ці ўваходзяць у склад кораня:

Бра, налева, наперадзе, жалюзі, заўтра, калібры, паліто, поні, вусна, удалчыні, суткі, чысцёха, усярэдзіне, па-дзіцячы, угары, ненадоўга, ніхто, шасцёра, асарці.

5. Вызначце спосаб словаўтварэння наступных лексічных адзінак:

Бязрукі, жалезабетонны, залікоўка, пазнаёміцца, пяцьсот, сталовая, прыезд, пуштацвет, рэарганізацыя, абараназдольнасць, мёданарыхтоўка, бяскрыўдны, сусор'е, здароўе, узмацніць, абьякавы, мядзведжы, убок, пазалота, напаўненне, святасць, разлука, прабегчыся, самародкавы, удвух.

Начало

Содержание

Страница 147 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Пытанні да экзамену

1. Марфема як мінімальная значымая частка слова.
2. Гукавыя змены ў межах марфемы. Варыянты марфем.
3. Корань слова. Свабодныя і звязаныя карані.
4. Прыстаўкі (прэфіксы) як службовыя марфемы, іх функцыі.
5. Суфіксы як службовыя марфемы, іх функцыі.
6. Постфіксы: значэнне і функцыі.
7. Канчаткі (флексіі) і іх функцыі.
8. Афіксоіды і іх разнавіднасці.
9. Нулявыя марфемы ў беларускай мове і іх значэнні.
10. Паняцце асновы слова. Простыя і складаныя асновы. Суплетыўныя асновы.
11. Члянімыя і нечлянімыя, вытворныя і невытворныя асновы.
12. Рэгулярныя і нерэгулярныя, прадуктыўныя і непрадуктыўныя марфемы.
13. Сінанімічныя, аманімічныя, антанімічныя і мнагазначныя марфемы.
14. Марфемны аналіз слова: спецыфіка і задачы. Адрозненне марфемнага аналізу слова ад словаўтваральнага.
15. Гістарычныя змены ў марфемнай структуры слова (апрошчанне, перараскладанне, ускладненне, дэкарэляцыя).
16. Этымалагічны аналіз слова і яго спецыфіка.
17. Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства. Яго прадмет і задачы.
18. Утваральная база. Словаўтваральны фармант. Словаўтваральнае значэнне.
19. Словаўтваральны ланцужок, словаўтваральнае гняздо, словаўтваральны тып.
20. Лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны тыпы ўтварэння новых слоў.
21. Марфалагічна-сінтаксічны тып утварэння новых слоў.
22. Разнавіднасці афіксальнага словаўтварэння (прыставачнае, суфіксальнае, постфіксальнае).

Начало

Содержание

Страница 148 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

23. Нульсуфіксальнае словаўтварэнне: сутнасць і месца ў сістэме сінхроннага словаўтварэння.
24. Камбінаваныя спосабы афіксальнага словаўтварэння.
25. Аснова- і словаскладанне ў беларускай мове.
26. Абрэвіяцыя як разнавіднасць складання. Структурныя тыпы абрэвіятур.
27. Словаўтваральны аналіз і яго спецыфіка.

Начало

Содержание

Страница 149 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Дапаможны раздзел

Выпіска з вучэбнай праграмы

9. Марфеміка

Марфеміка як вучэнне аб марфемах. Паняцце марфемы. Адметныя адзнакі марфемы (паўтаральнасць, непадзельнасць, значымасць). Слова і марфема. Тыпы марфем (каранёвыя і службовыя, рэляцыйныя і дэрывацыйныя, прадуктыўныя і непрадуктыўныя). Варыянтнасць марфем. Сінанімія, мнагазначнасць, аманімія марфем.

Аснова слова і яе тыпы (вытворная і невытворная, перарывістая і перарывістая, суплетыўная асновы).

Канчатак, яго роля ў слове. Нулявы канчатак.

Корань слова. Варыянты кораня. Свабодныя і звязаныя карані.

Афіксы (прыстаўка (прэфікс), суфікс, постфікс, інтэрфікс). Варыянты прыставак і суфіксаў. Словаўтваральныя і формаўтваральныя прыстаўкі і суфіксы. Постфікс. Словаўтваральныя і формаўтваральныя постфіксы.

Змены ў марфемнай будове слова ў выніку гістарычнага развіцця мовы: **апрошчанне**, перараскладанне. Прычыны змен у марфемнай будове слова.

Марфемны разбор слова.

10. Словаўтварэнне

Словаўтварэнне, яго прадмет і задачы. Словаўтваральная матывацыя, вытворнае (матываванае) і зыходнае (матывавальнае) словы. Утваральная аснова і словаўтваральны фармант. Словаўтваральны ланцужок, словаўтваральнае гняздо.

Асноўныя спосабы ўтварэння слоў у беларускай мове. Словаўтваральны тып і словаўтваральны спосаб.

Марфемнае словаўтварэнне (**афіксацыя**, бязафікснае ўтварэнне). Разнавіднасці афіксацыі: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны, постфіксальны спосабы.

Начало

Содержание

Страница 150 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

Складанне і яго разнавіднасці: **асноваскладанне**, словаскладанне, складана-суфіксальны, складана-бязафіксны спосабы, **абрэвіяцыя** і яе разнавіднасці.

Лексіка-семантычны і марфалага-сінтаксічны спосабы.

Словаўтваральны разбор.

№ п/п	Тэма	Усяго аўдыторных гадзін	Лекцыйныя	Практычныя
1	Марфеміка	7	3	4
2	Словаўтварэнне	5	3	2
3	Марфемны, этымалагічны і словаўтваральны аналіз	2		2

Начало

Содержание

Страница 151 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Спіс літаратуры

1. Беларуская мова: хрэстаматыя / З. І. Бадзевіч [і інш.]. – Мінск : ПУП Изд-во «Юнипресс», 2005.
2. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневича. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
3. Беларуская мова. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфемная будова слова. Словаўтварэнне. Марфалогія / пад рэд. Я. М. Адамовіча. – Мінск, 1987. – 429 с.
4. Беларуская мова. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфемная будова слова. Словаўтварэнне. Марфалогія. Сінтаксіс. Пунктуацыя / пад рэд. Л. М. Грыгор'евай. – Мінск : Вышэйшая школа, 1994. – 367 с.
5. Зборнік практыкаванняў па беларускай мове: дапаможнік. У 3-х ч. Ч.2. Марфеміка. Словаўтварэнне. Марфалогія / Г. Ф. Андарала [і інш.] ; пад агул. рэд. С. К. Бердніка. – Мінск : БДПУ, 2008. – 130 с.
6. Кароткая граматыка беларускай мовы : У 2-х ч. / пад рэд. А. А. Лукашанца. – Мінск, 2007.
7. Лукашанец, А. А. Словаўтварэнне і граматыка / А. А. Лукашанец. – Мінск : Права і эканоміка, 2001. – 249 с.
8. Паўленка, М. А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню / М. А. Паўленка. – Мінск., 1978.
9. Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск, 2003.
10. Прыгодзіч, М. Р. Словаскладанне ў беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск, 2000.
11. Русак, В. П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы / В. П. Русак. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – 315 с.

Начало

Содержание

Страница 152 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

12. Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія / пад рэд. М. С. Яўневіча. – Мінск, 1997. – 288 с.

13. Сучасная беларуская мова : вучэб.дапаможнік /Л. М. Грыгор’ева [і інш].; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. – Мінск : Вышэйшая школа, 2010. – 621 с.

14. Сучасная беларуская мова. Зборнік практыкаванняў : вучэб. дапаможнік / Л. М. Грыгор’ева, Г. Ф. Андарала. – Мінск : Вышэйшая школа, 2010. – 368 с.

15. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

16. Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. – Мінск, 1997. – 334 с.

17. Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. – Мінск : Вышэйшая школа, 1978.

18. Янкоўскі, Ф. М. Сучасная беларуская мова / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1984. – 334 с.

СЛОЎНІКІ

1. Бардовіч, А. М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, Л. М. Шакун. – Мінск : Вышэйшая школа, 1989. – 718 с.

2. Бардовіч, А. М. Школьны марфемны слоўнік / А. М. Бардовіч, Л. С. Мормыш, Л. М. Шакун. – Мінск : Аверсэв, 2006. – 493 с.

3. Бардовіч, А. М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 418 с.

4. Бардовіч, А. М. Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. – Мінск : Аверсэв, 2006. – 511 с.

Начало

Содержание

Страница 153 из 165

Назад

На весь экран

Закреть

Гласарый

АБРЭВІЯЦЫЯ – спосаб утварэння абрэвіатур на базе спалучэння слоў, асновы якіх уваходзяць у склад утваральнай асновы ва ўсечаным выглядзе.

АБРЭВІЯТУРА (складанаскарочанае слова) – складанае слова, утворанае шляхам складання ўсечаных кампанентаў.

АДВЕРЫЯЛІЗАЦЫЯ – пераход розных граматычных формаў зменных слоў у прыслоўе ў выніку страты граматычных прымет сваёй часціны мовы.

АД’ЕКТЫВАЦЫЯ – пераход дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, займеннікаў у прыметнікі.

АДНАКАРАНЁВЫЯ СЛОВЫ – словы, якія маюць аднолькавы карань і агульнае значэнне.

АЛАМОРФЫ – тоесныя па значэнні морфы, блізкія фармальна (фанетычна), адрозніваюцца толькі пазіцыяй у слове.

АМАНІМІЧНЫЯ АФІКСЫ – афіксы, якія маюць аднолькавае гучанне, але адрозніваюцца значэннем.

АМАНІМІЧНЫЯ МАРФЕМЫ – гэта такія марфемы, якія супадаюць па форме, але маюць розныя значэнні (*кац^яня* – *ледз^яны*).

АНТАНІМІЧНЫЯ МАРФЕМЫ – гэта такія марфемы, якія маюць процілеглыя словаўтваральныя значэнні (*домік* – *даміна*).

АПРОШЧАННЕ – моўны працэс, у выніку якога вытворная аснова становіцца невытворнай, г.зн. аснова, якая складалася з дзвюх і болей марфем, ператвараецца ў аднамарфемную, каранёвую аснову. Апрошчанне – вынік дэматывацыі, разрыву матывацыйных адносін слоў.

АСНОВА – частка слова без канчатка.

АСНОВАСКЛАДАННЕ – утварэнне новых слоў на базе дзвюх ці больш асноў; асновы могуць аб’ядноўвацца як злучальнымі галоснымі, так і нулявым афіксам.

Начало

Содержание

Страница 154 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

АСНОВА СЛОВАЗМЯНЕННЯ – пастаянная, паўтаральная частка членаў словазмяняльнай парадыгмы.

АСНОВА ФОРМАЎТВАРЭННЯ – носьбіт лексічнага значэння адпаведнага слова.

АФІКС – марфема, якая служыць для ўтварэння новых слоў ці новых граматычных формаў; марфема, якая відазмяняе ці канкрэтызуе значэнне караня, не здольная ўжывацца самастойна і факультатыўная ў адносінах да караня слова.

АФІКС ГРАМАТЫЧНЫ – афікс, які служыць сродкам утварэння граматычных формаў слова і выражае яго граматычнае значэнне. У групе граматычных афіксаў выдзяляюцца формаўтваральныя суфіксы і словазмяняльныя канчаткі.

АФІКСАЦЫЯ – утварэнне слоў шляхам далучэння да ўтваральнай асновы словаўтваральных афіксаў.

АФІКСОІДЫ – марфемы пераходнага тыпу, у якіх спалучаюцца прыметы як каранёвай, так і афіксальнай марфем.

БЯССУФІКСНЫ СПАСАБ (НУЛЯВАЯ СУФІКСАЦЫЯ) – утварэнне слоў без матэрыяльна выражанага (нулявога) суфікса.

ВАРЫАНТЫ МАРФЕМЫ – відазмяненні марфемы, якія назіраюцца ў формах слова або ў роднасных словах.

ВЫТВОРНАЯ (аснова) – аснова, у якую, апрача караня, уваходзяць афіксы.

ДЭКАРЭЛЯЦЫЯ – такая змена ў структуры слова, у выніку якой захоўваецца колькасць марфем, але змяняецца іх функцыя ў слове.

ДЭРЫВАЦЫЙНЫЯ (СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ) МАРФЕМЫ – гэта такія афіксы, якія ўдакладняюць і канкрэтызуюць значэнне караня.

КАНЧАТАК – зменная частка слова, якая служыць для сувязі слоў у сказе і ўтварае граматычную форму слова.

КАН'ЮНКЦЫЯНАЛІЗАЦЫЯ – пераход у злучнікі іншых часцін мовы.

Начало

Содержание

Страница 155 из 165

Назад

На весь экран

Заккрыть

КОРАНЬ – агульная непадзельная частка роднасных слоў, якая выражае іх агульнае значэнне.

ІНІЦЫАЛЬНЫЯ АБРЭВІАТУРЫ – словы, утвораныя з пачатковых гукаў (*гукавыя абрэвіатуры*) ці літар (*літарныя абрэвіатуры*) усіх або толькі асобных кампанентаў зыходнага словазлучэння.

ІНТЭР’ЕКТЫВАЦЫЯ – пераход у выклічнікі знамянальных слоў. Пры гэтым траціцца лексічнае значэнне, а слова, ператвараючыся ў сігнал, выражае эмоцыі ці пабуджэнне.

ІНТЭРФІКС (ЗЛУЧАЛЬНАЯ ГАЛОСНАЯ) – афікс, які не мае значэння і выконвае ў марфемнай структуры слова злучальную функцыю.

ЗВЯЗАНАСЦЬ КОРАНЯ – здольнасць кораня ўжывацца толькі ў спалучэнні з афіксальнымі марфемамі.

ЗВЯЗАНЫ (корань) – той, які ўжываецца толькі ў спалучэнні з афіксамі.

ЗВЯЗАНЫЯ МАРФЕМЫ – марфемы, якія ўжываюцца толькі ў спалучэнні з іншымі марфемамі асновы.

ЗМЕШАНЫ ТЫП АБРЭВІАТУР – утварэнне абрэвіатур у выніку спалучэння розных груп абрэвіатур.

ЗРАШЧЭННЕ – гэта аб’яднанне двух слоў, звязаных падпарадкавальнай сувяззю, у адно без удзелу афіксаў, без змены формы слоў-кампанентаў словазлучэння, простым зрашчэннем іх у адно цэлае.

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЕ ЎТВАРЭННЕ НОВЫХ СЛОЎ – такое, пры якім новыя лексічныя адзінкі ўзнікаюць у выніку змен у семантыцы слоў, якія ўжо існуюць у беларускай мове. Такія змены могуць быць двух відаў. Па-першае, розныя значэнні аднаго мнагазначнага слова ператвараюцца ў розныя словы-амонімы (*завод* (у гадзінніка) – *завод* (прадпрыемства)). Па-другое, за існуючым словам у мове замацоўваецца значэнне, якое не звязана з уласцівым раней гэтаму слову лексічным значэннем (*брыгадзір* ‘афіцэрскі чын у арміі 18 ст.’) – *брыгадзір* ‘кіраўнік вытворчай групы’).

Начало

Содержание

Страница 156 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

ЛЕКСІКА-СІНТАКСІЧНАЕ СЛОВАЎТВАРЭННЕ – утварэнне новых слоў у выніку зрапчэння ў адну лексічную адзінку спалучэнняў слоў з падпарадкавальнай сувяззю.

МАРФЕМА – найменшая структурная частка слова, якая выражае лексічнае або граматычнае значэнне. Яна характарызуецца наступнымі асаблівасцямі:

- паўтаральнасцю (многія марфемы паўтараюцца ў розных словах і словаформах;
- значымасцю (марфема з’яўляецца носбітам пэўнага значэння);
- непадзельнасцю (марфема з’яўляецца мінімальнай значымай адзінкай);
- абстрактнасцю (марфема адносіцца да адзінак мовы, у маўленні марфема прадстаўлена ў выглядзе сваіх разнавіднасцяў – морфаў).

МАРФЕМІКА: 1. Сістэма марфем мовы, г.зн. яе найменшых значымых адзінак (каранёў, афіксаў). 2. Раздзел навукі аб мове, які вывучае сістэму марфем мовы і марфемную структуру слоў (словаформ).

МАРФЕМНЫЯ СПАСАБЫ ЎТВАРЭННЯ – тыя спосабы, дзе ў якасці словаўтваральнага сродку выкарыстоўваецца марфема ці спалучэнне марфем.

МАРФЕМНАЯ СТРУКТУРА СЛОВА – сістэмна ўпарадкаванае адзінства значымых элементаў (марфем і камбінацый марфем) слова.

МАРФЕМНЫ СТЫК (стык марфем) – мяжа паміж дзвюма суседнімі марфемамі.

МАРФЕМНЫ АНАЛІЗ – гэта аналіз структуры слова, мэта якога – падзел слова на марфемы.

МАРФЕМНЫ ЎЗРОВЕНЬ МОВЫ – адзін з узроўняў моўнай сістэмы, адзінкай якога з’яўляецца марфема.

МАРФАЛАГІЧНА-СІНТАКСІЧНАЕ СЛОВАЎТВАРЭННЕ – утварэнне новых лексічных адзінак у выніку пераходу слоў з адной часціны мовы ў другую.

Начало

Содержание

Страница 157 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

МАТЫВАЦЫЯ (СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ) – гэта адносіны паміж двума аднакарэннымі словамі, значэнне аднаго з якіх вызначаецца праз значэнне другога, больш простага па сэнсе.

МНАГАЗНАЧНЫЯ МАРФЕМЫ – гэта такія марфемы, якія служаць для дэталізацыі значэння канкрэтнага слова ў словах з рознай, хоць і блізкай семантыкай.

МОРФ – канкрэтнае праяўленне марфемы ў слове.

НЕВЫТВОРНАЯ АСНОВА – аснова, якая супадае з каранем слова.

НЕРЭГУЛЯРНЫЯ АФІКСЫ – афіксы, якія не ўтвараюць словаўтваральных тыпаў і сустракаюцца ў складзе асобных слоў.

НЕЧЛЯНІМАЯ АСНОВА – аснова, якая складаецца толькі з аднаго морфа – караня.

НУЛЯВЫ АФІКС – матэрыяльна не выражаны афікс, які мае граматычнае ці словаўтваральнае значэнне, наяўнасць якіх устанаўліваецца пры супастаўленні данага слова з іншымі словамі ці словаформамі, якія ўтрымліваюць матэрыяльна выражаную марфему і маюць аналагічнае значэнне.

НУЛЯВАЯ МАРФЕМА – марфема, якая матэрыяльна ў слове не выражана, але за якой замацавана пэўнае значэнне – граматычнае ці словаўтваральнае.

НУЛЯВАЯ СУФІКСАЦЫЯ – разнавіднасць суфіксальнага спосабу словаўтварэння, калі дэрывацыйным фармантам выступае нулявы словаўтваральны суфікс.

НУЛЯВЫ КАНЧАТАК – гэта матэрыяльна не выражаны канчатак.

НУМЕРАЛІЗАЦЫЯ – працэс замацавання за назоўнікамі асобных прымет, характэрных для няпэўна-колькасных лічэбнікаў.

ПАРТЫКУЛЯЦЫЯ – пераход у часціцы іншых часцін мовы.

ПЕРАРАСКЛАДАННЕ – гістарычны працэс, у выніку якога змяняюцца межы паміж марфемамі слова (асновы слова).

Начало

Содержание

Страница 158 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

ПОСФІКС – афікс, які знаходзіцца ў слове пасля канчатка ці формаўтваральнага суфікса.

ПОСТФІКСАЛЬНЫ СПАСАБ – утварэнне новых слоў з дапамогай постфіксаў; гэтым спосабам утвараюцца дзеясловы, займеннікі і займеннікавыя прыслоўі.

ПРАНАМІНАЛІЗАЦЫЯ – пераход лічэбнікаў, прыметнікаў у займеннікі ў выніку страты ці аслаблення характэрнага для іх лексічнага значэння і набыцця абстрактнага значэння і ўказальнай функцыі.

ПРОСТАЯ АСНОВА – аснова, якая ўтрымлівае толькі адну каранёвую марфему.

ПРЫСТАЎКА (прэфікс) – афікс, які стаіць перад каранем і ўтварае новае слова або новую форму.

ПРЫСТАВАЧНА-СУФІКСАЛЬНЫ (спосаб) – утварэнне слоў шляхам адначасовага далучэння да ўтваральнай асновы прыстаўкі і суфікса; пашыраны пры ўтварэнні дзеясловаў і прыметнікаў.

ПРЫСТАВАЧНЫ СПАСАБ – утварэнне слоў шляхам далучэння прыстаўкі да ўтваральнага слова; выкарыстоўваецца пры словаўтварэнні дзеясловаў, прыметнікаў, назоўнікаў, прыслоўяў.

ПРЫСТАВАЧНА-СУФІКСАЛЬНЫ СПАСАБ – утварэнне новых слоў шляхам адначасовага далучэння адпаведных прыставак і суфіксаў да ўтваральнай асновы.

ПРЫСТАВАЧНА-НУЛЬСУФІКСАЛЬНЫ СПАСАБ характарызуецца далучэннем да ўтваральнай асновы адначасова прыстаўкі і нулявога суфікса.

ПРЫСТАВАЧНА-СУФІКСАЛЬНА-ПОСТФІКСАЛЬНЫ СПАСАБ – утварэнне дзеясловаў шляхам адначасовага далучэння прыстаўкі, суфікса і постфікса да адпаведных іменных ці дзеяслоўных асноў.

ПРЭПАЗІЦЫНАЛІЗАЦЫЯ – пераход прыслоўяў і іншых часцін мовы ў прыназоўнікі.

Начало

Содержание

Страница 159 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

ПРЭФІКСАЦЫЯ – адзін з афіксальных спосабаў словаўтварэння, пры якім фармантам з’яўляецца прэфікс. Прэфіксы далучаюцца да цэлага слова, а не да асновы. Таму пры прэфіксацыі матываванае слова заўсёды адносіцца да той жа часціны мовы і да таго ж словазмяняльнага класа, што і матывавальнае.

ПРЭФІКСОІДЫ – афіксоіды, якія суадносяцца з прэфіксамі (прыстаўкамі).

РОДНАСНЫЯ СЛОВЫ – словы, якія маюць адзін і той жа корань; словы, якія можна растлумачыць з дапамогай аднаго і таго ж слова.

РЭГУЛЯРНЫЯ АФІКСЫ – афіксы, якія паўтараюцца ў межах груп слоў з вялікай колькасцю адзінак.

РЭЛЯЦЫЙНЫЯ (СЛОВАЗМЕННЫЯ) МАРФЕМЫ – гэта граматычныя афіксы, якія паказваюць на адносіны паміж словамі ў словазлучэнні ці сказе.

СВАБОДНЫ (корань) – той, які ўжываюцца ў спалучэнні з рознымі прыстаўкамі і суфіксамі або ў спалучэнні толькі з канчаткам.

СВАБОДНЫЯ МАРФЕМЫ – марфемы, якія могуць супадаць з асновай хоць бы ў адным паўназначным слове.

СІНАНІМІЧНЫЯ МАРФЕМЫ – гэта тыя марфемы, якія маюць розны гукавы склад, але адно і тое ж словаўтваральнае значэнне (*барабаншчык, гітарыст*).

СКАРАЧЭННЕ З СУФІКСАЦЫЯЙ – змешаны спосаб утварэння назоўнікаў, пры якім скарачэнне ўтваральнай асновы суправаджаецца з дапамогай суфікса (*веласіпед – велік*).

СКЛАДАНА-НУЛЬСУФІКСАЛЬНЫ СПОСАБ – утварэнне новых слоў з дзвюх асноў з адначасовым далучэннем нулявога суфікса.

СКЛАДАНА-ПРЫСТАВАЧНА-СУФІКСАЛЬНЫ СПОСАБ – утварэнне новых слоў з дзвюх асноў з адначасовым далучэннем прыстаўкі і суфікса.

Начало

Содержание

Страница 160 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

СКЛАДАНА-СУФІКСАЛЬНЫ СПАСАБ – утварэнне слоў шляхам складання ўтваральных асноў, якое суправаджаецца далучэннем суфікса.

СКЛАДАННЕ – спосаб утварэння новых слоў шляхам злучэння дзвюх ці болей утваральных асноў ці слоў.

СКЛАДАНАЯ АСНОВА – аснова, якая змяшчае не менш за дзве каранёвыя марфемы.

СКЛАДОВЫЯ АБРЭВІЯТУРЫ – словы, у склад якіх уваходзяць пачатковыя фрагменты ўсіх ці толькі асобных кампанентаў зыходнага словазлучэння.

СЛОВАЗМЕННАЯ АСНОВА – частка слова без словаменных марфем – канчаткаў.

СЛОВАСКЛАДАННЕ – утварэнне складаных слоў, якія характарызуюцца адным асноўным націскам, замацаваным парадкам.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЕ ГНЯЗДО – упарадкаваная адносінамі вытворнасці сукупнасць аднакарэнных слоў.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЕ ЗНАЧЭННЕ – гэта значэнне, выражанае словаўтваральным сродкам – фармантам.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ АСНОВА – частка слова ці слоў без словаўтваральнага сродку – фарманта.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ БАЗА – гэта нефармантная частка вытворнага слова, агульная з утваральным словам.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ ВЫТВОРНАСЦЬ – гэта такія адносіны паміж двума аднакарэннымі словамі, калі значэнне аднаго можна растлумачыць праз значэнне другога.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ МАДЭЛЬ улічвае «канкрэтныя асаблівасці ўтварэння пэўнага слова ці групы слоў у межах аднаго словаўтваральнага тыпу».

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ ПАРАДЫГМА – сукупнасць усіх слоў, якія непасрэдна ўтварыліся ад аднаго і таго ж слова.

Начало

Содержание

Страница 161 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АФІКС – афікс, які служыць сродкам утварэння новых слоў і выражае словаўтваральнае значэнне.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ ЛАНЦУЖОК – сукупнасць аднакаранёвых слоў, якія знаходзяцца ў адносінах паслядоўнай вытворнасці.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АНАЛІЗ СЛОВА прадугледжвае інтэрпрэтацыю яго словаўтваральнай структуры, у першую чаргу выдзяленне матэрыяльнай асновы яго ўтварэння, а таксама сродку, пры дапамозе якога данае слова было ўтворана (фарманта).

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ СРОДАК – словаўтваральныя афіксы і іншыя фармальныя паказчыкі, з дапамогай якіх утворана слова.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ ТЫП – асноўная адзінка класіфікацыі вытворных слоў; клас дэрыватаў, якія належаць да адной часціны мовы і характарызуюцца аднолькавымі словаўтваральнымі ўласцівасцямі: 1) вытворнасцю ад слоў адной часціны мовы; 2) агульным спосабам словаўтварэння; 3) тоесным словаўтваральным фармантам.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ ФАРМАНТ – сродак ці сукупнасць сродкаў, пры дапамозе якога (якіх) вытворнае слова ўтварылася.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ АФІКСЫ – афіксы, якія выкарыстоўваюцца ў словаўтварэнні, г.зн. утвараюць словы з новым лексічным значэннем.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ – такія прыстаўкі і суфіксы, якія ўтвараюць словы з новым лексічным значэннем.

СЦЯЖЭННЕ – абрэвіятуры, утвораныя ў выніку апушчэння асобных унутраных складоў слова і аб'яднання пачатковага і канцавага яго элементаў.

СПОСАБ СЛОВАЎТВАРЭННЯ – гэта агульны шлях утварэння слоў.

СЛОВАЎТВАРЭННЕ: 1. Утварэнне вытворных слоў ад аднакаранёвых слоў.
2. Раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца будова вытворных слоў, сродкі і шляхі іх утварэння.

СУБСТАНТЫВАЦЫЯ – пераход іншых часцін мовы ў назоўнікі.

Начало

Содержание

Страница 162 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

СУПЛЕТЫЎНЫЯ (асновы) – асновы асобных словаформаў, якія не маюць матэрыяльнай агульнасці і выражаюць тоеснае лексічнае значэнне: *я – мяне, адзін – першы*.

СУФІКС – афікс, які стаіць пасля кораня і ўтварае новае слова або новую форму.

СУФІКСАЦЫЯ – адзін з афіксальных спосабаў словаўтварэння, пры якім у склад фарманта ўваходзіць словаўтваральны суфікс.

СУФІКСАЛЬНА-ПОСТФІКСАЛЬНЫ СПОСАБ – утварэнне дзеясловаў шляхам адначасовага далучэння да адпаведных іменных асноў суфікса і постфікса.

СУФІКСАЛЬНЫ СПОСАБ – утварэнне слоў з дапамогай суфікса.

СУФІКСОІДЫ – афіксоіды, якія суадносяцца са словаўтваральнымі суфіксамі.

ТЭЛЕСКАПІЧНЫЯ СЛОВЫ – абрэвіятуры, утвораныя шляхам злучэння ў адно цэльнааформленае слова пачатковага элемента першага слова і канцавага элемента другога слова.

УСКЛАДНЕННЕ (або рэкампазіцыя) – выдзяленне афіксальных марфем у раней нечлянімых асновах; такая змена ў структуры слова, у выніку якой невытворная аснова ператвараецца ў вытворную.

УТВАРАЛЬНАЯ АСНОВА – аснова, ад якой утворана слова; частка ўтваральнага слова, агульная з вытворным словам.

ФОРМАЎТВАРАЛЬНАЯ АСНОВА – частка слова без канчаткаў і формаўтваральных афіксаў.

ФОРМАЎТВАРАЛЬНЫЯ – такія прыстаўкі і суфіксы, якія служаць для ўтварэння формы слова (лексічнае значэнне пры гэтым не змяняецца).

ЧЛЯНІМАСЦЬ АСНОВЫ (слова) – здольнасць асновы дзяліцца на марфемы.

ЧЛЯНІМАЯ АСНОВА – аснова, якая мае ў сваім складзе больш за адзін морф.

Начало

Содержание

Страница 163 из 165

Назад

На весь экран

Закрыть

ЭТЫМАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ – лінгвістычны аналіз слова, накіраваны на вызначэнне зыходнай, першапачатковай яго словаўтваральнай структуры, з прыцягненнем дадзеных гісторыі мовы.

Начало

Содержание

Страница 164 из 165

Назад

На весь экран

Закрыць

Прэзентацыі

Марфеміка

Словаўтварэнне

Начало

Содержание

Страница 165 из 165

Назад

На весь экран

Закреть